

Ozbekstan Respublikasi Xaliq bilimlendiriw ministrligi

Ajiniyaz atindagi No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq instituti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

«Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» pa'ninen
lektsiya toplami

Turabaeva N

2010 - jil

Tema: Tiypkag`i sintaksislik birlikler

1. Sintaksis pa`ni haqqında.
2. Sintaksistin` tiypkag`i birlikleri.
3. Sintaksistin` basqa ilim tarawları menen baylanısı.

Til iliminin` en` u`lken tarawı bolg`an grammatika tildin` grammatikalıq qurılısın u`retdi. Grammatika eki bo`limnen-morfologiya ha`m sintaksisten turadı. Morfologiyada so`zlerdin` qurılısı, so`z shaqapları u`yreniledi. Sintaksis grektin` sintaxs degen so`zinen alınıp «du`zilis» degendi bildiredi. Sintaksiste so`z dizbegi ha`m ga`plerdin` du`zilisi ha`m tu`rleri, ga`p ag`zalari u`yreniledi. So`z dizbekleri de, ga`pler de so`zlerden jasaladı, biraq so`zler qalay bolsa solay ga`p du`ze bermeydi. Olar grammatikalıq qurallar ja`rdemininde ga`plerge birigedi. Sonlıqtan sintaksiste so`zlerdi baylanistırıp ga`p quraw qag`ıydaları, ga`plerdin` du`zilisi, hizmeti, qollanılıwı u`yreniledi. Gap bolıw ushin grammatikanın` forma, intonatsiya ha`m mazmunı jag`ınan bir pu`tin oy-pikirdi bildirıwı kerek.

Grammatikalıq qurallarg`a betlik, ko`plik, taptım, seplik qosımtalapı, ko`mekshi so`zler, intonatsiya, so`zlerdin` orın ta`rtibi kiredi. Mine, usı qurallar ja`rdeminde so`zlep so`z dizbegine, ga`pke aynaladı. So`z dizbegi menen ga`p eki basqa na`rse. Ga`p tamamlang`an bir pu`tin oydi bildipedi, al so`z dizbegi bunday qa`siyetke iye emes, ol ga`plepdi du`ziw ushin qollanıladi.

Sintaksiste tiypkag`i birlik sipatında so`z dizbegi ha`m ga`p u`yrenilip keldi. Al, son`g`i miynetlerde sintaksistin` u`yreniw ob`ektine to`mendegi sintaksislik birlikler kiritildi: So`z dizbegi, jay ga`p, qospa ga`p ha`m tekst. Bul sintaksislik birliklep o`zine ta`n grammatikalıq o`zgesheliklerge iye.

So`z dizbegi-eki yamasa bir neshe ma`nili so`zlerdin` grammatikalıq baylanisınan du`ziletug`ın sintaksislik birlik. Ol pedikativlikke iye emes, pikip tiyanaqlilig`ın bildire almaydı. Misali: ken` dala, sulıw qız, go`zzal ta`biyat, oqıwshınin` kitabı, jalt qaraw t.b.

Jay ga`p-bir yamasa bip neshe so`zlerden du`zilip, pikir tiyanaqlilig`ın bildiretug`ın predikativlik-sintaksislik birlik. Ga`ptin` tiypkag`i belgisi predikativlik bolıp, ga`plik intonatsiyag`a iye boladı. Misali: Ba`ha`r ku`n jilidi. Terpeklerdin`n` japıraqları bo`rte basladı.

Qospa ga`p-eki yamasa bip neshe jay ga`pleridin` ma`nilik ha`m grammatikalıq baylanisınan du`ziletug`ın sintaksislik birlik. Qospa ga`ptin` quramındag`i ha`p bir jay ga`p pikir tiyanaqlilig`ına iye boladı. Misali: Aspan tu`nerip, jawın jawa basladı. Shayıq atan`nıń zeynine tiyme, balam, ol jaqsı adam.

Tekst-ma`nilik ha`m du`zilislik jaqtan baylanısqa bir tutas so`ylem birligi. Teksttin` ko`lemi ha`p qiyli bolıp keledi. Birewleri qısqa, al birewleri ko`lemli bolıp keliwı mu`mkin.

Til ilimindegi son`g`i pikirlerge su`wene otırıp, burın so`z dizbegi ha`m ga`p tiypkag`i sintaksislik birlikler dep esaplang`an bolsa, ha`zirgi grammatikada so`z dizbegi, jay ga`p, qospa ga`p ha`m tekst tiypkag`i sintaksislik birliklerge kirgiziledi. Al, sintaksis to`rt toparg`a:

1. So`z dizbegi sintaksisi.
2. Jay ga`p sintaksisi.
3. Qospa ga`p sintaksisi.
4. Tekst sintaksisi bo`linip u`yreniledi.

Son`g`i da`wirde sintaksislik birliklepdi ha`r tu`rli bag`darda u`yreniw orın alg`an. Solardın` ishinde struktura-semantikaliq yamasa semantika-strukturalıq bag`dar boyınsha sintaksislik kategoriyalar forma menen mazmunınin` birligi tiypkarında u`yriniledi.

Tildin` tiypkag`i xızmeti ja`miyette adamlar arasında pikir alisiw, xabarlaw bolıp esaplanadı. Pikirdi bayanlaw ushin tiypkag`i birlik ga`p bolıp esaplanadı. So`z dizbegi bolsa pikirdi tolıq bere almaydı. Misali: Ashiq aspan (so`z dizbegi) Aspan ashıq (ga`p).

Sonlıqtan, ga`p-predikativlik-sintaksislik birlik, al, so`z dizbegi predikativlik emes sintaksislik birlik.

Sintaksistin` tiypkag`i izertleytug`ın ob`ektisi so`z dizbegi ha`m ga`p bolg`anlıqtan ol til iliminin` basqa tapawları menen tig`iz baylanista boladı. Sintaksis til iliminin` morfologiya, leksikologiya, fonetika tapawlapı menen tig`iz baylanisli.

Ma`selen, so`zler, olardın` formalari, ko`mekshi so`zler tek morfologiyada emes, sintaksiste de ayırıqsha a`hmiyetke iye. O`ytkeni, olarsız ga`p du`ziw, pikirdi bayanlaw mu`mkin emes. So`zler morfologiyada so`z shaqapları sipatında tu`rli kategoriyalarg`a bo`lip u`yreniledi, al sintaksiste ga`p ag`zasi sipatında qaraladı. Qosımtalar morfologiyada so`zdin` forması retinde, sintaksiste so`z dizbeklerin, ga`plerdi baylanistiriwshi grammatikalıq qurallar xızmetin atqaradı. So`zlerdin` ga`pte qanday ag`za bolıwı grammatikalıq qurallarg`a baylanisli boladı.

Sintaksis leksikologiya menen de tig`iz baylanisli. So`zdin` leksika-semantikaliq ma`nisi sintaksis ushin da a`hmiyetli. Ga`pte tek leksikalıq ma`nige iye so`zler g`ana ga`p ag`zasi bola aladı. Ko`mekshi so`zler jeke turg`anda ga` ag`zasi bola almaydı. Sonday-aq, eki-u`sh so`z qosılıp bip leksikalıq ma`ni

anlatatug'in jag'daylar ushirasadi. Ma'selen, qosiq aytiw, juwap beriw, miynet etiw siyaqli so'zler ga'pte bip feyil so'z ha'm bip ga'p agzasi dep qaraladi.

Tilimizde erkin so'z dizbekleri ha'm turaqli so'z dizbekleri bar. Erkin so'z dizbekleri sintaksiste, al turaqli so'z dizbekleri leksikasinda u'yreniledi. Ma'selen, qizil kegirdek boliw, ko'z ushinda tu'yeden postin taslag'anday tupaqli so'z dizbeklepi ga'te bip ag'za boladi.

Sintaksis fonetika menen de baylanisli. Fonetikadag'i logikalig' pa'n, dawis o'zgesheligi, intonatsiya sintaksis ushin da a'hmiyetli. Ha'r qiyli intonatsiyaliq qubilislar ga'ptin mazmunin o'zgartip jibepiwi mu'mkin. Mis: Ag'am keldi. Ag'am keldi! Ag'am keldi? Usinday qubilislar tilimizde og'ada ko'p. Demek, sintaksis tildin barliq tapawllari menen tig'iz baylanista u'yretiledi eken.

Qadag'alaw ushin sorawlar:

1. Sintaksis pa'ni neni u'yretedi?
2. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?
3. Sintaksistin til iliminin basqa tarawllari menen baylanisin tu'sindirip berin'.

A'debiyatlar:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin grammatikasi. No'kis, 1992.
2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. A. Nurmanov, N. Maxmudov, A. Axmedova, S. Solixujaeva. Uzbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, 1992.

Tema: Sintaksislik baylanis ha'm sintaksislik qatnas

1. Sintaksislik baylanisti bildiriwshi grammatikaliq qurallar.
2. Sintaksislik baylanistin tu'rleri.
3. Dizbekli baylanis.
4. Bag'inin qili baylanistin tu'rleri.
5. Sintaksislik qatnas.

Ga'p ishinde so'zler sintaksislik baylanis ha'm sintaksislik qatnasqa tu'siw arqali sintaksislik birliklerdi payda etedi.

Sintaksislik baylanis ha'm sintaksislik qatnas tig'iz baylanisli boladi. Sintaksislik baylanis sintaksislik birliklerdin komponentleri arasindag'i grammatikaliq belgini bildirse, sintaksislik qatnas semantikaliq belgini bildiredi.

Ga'p ishinde grammatikaliq baylanisqa tu'speytug'in so'zlerde boliwi mu'mkin. Olarg'a qaratpa ha'm kiris ag'zalar kiredi.

So'z dizbegi, ga'p ha'm qospa ga'ptin komponentlerin baylanistiriwda tiykarg'i grammatikaliq qurallar: so'z formalari, ko'mekshi so'zler, orin ta'rtip ha'm intonatsiya u'ken a'hmiyetke iye.

So'z formalari. Bularg'a so'z tu'rlewshi qosimtalar kiredi.

a) seplik qosimtaları: mektepke bariw, tawg'a shig'iw. Men awildan keldim. Sen u'ye barasan'.

b) tartim qosimtaları: Aygu'ldin kitabi, mekteptin bag'i. Da'ryanin eki boyi tog'ayliq.

v) betlik qosimtalari: Olap keldi. Men mug'allimmen. Sen studentsen'.

Ko'mekshi so'zler. Tirkewish, janapay, da'neker ha'm ko'mekshi atawishlar baylanistiriwshi qurallap xizmetinde qollaniladi.

a) tirkewishlep atawish so'zler menen dizbeklesip kelip baylanistiradi. Dostim menen ushipastim. Anam menen oylastim. Sabaqtan son' keldi.

b) ko'mekshi atawishlar: U'ydin aldinda terekler o'sip tup. Bo'lmenin ishine kirdi.

v) da'nekerler: Ol birese mag'an, birese anasina qaradi. Inim ha'm sin'lim meni izlep kelipti.

g) janapaylar: Bul ga'pke tu'sinbegen ol ayipli ma, tu'sindire almag'an men ayipliman ba?

Orin ta'rtip. So'z dizbegi ha'm ga'pler bip-biri menen grammatikaliq qosimtalarsiz orin ta'rtibi arqali da baylanisip keledi. Misali: biyik taw, jasil japiraq.

Ayirim jag'daylarda so'zlerdin orin ta'rtibinin o'zgeriwi menen ga'p so'z dizbegine, al so'z dizbegi ga'pke aynaliwi mu'mkin. Ma'selen: Ko'l teren'. Teren' ko'l. Shayir Berdaq. Bepdaq shayir.

Tilimizde ayirim so'zler ma'ni o'tkirligin payda etiw ushin orin ta'rtibi o'zgerip qollaniladi. Mis: Araladim Edil menen Jayiqti.

Intonatsiya. Sintaksislik birliklerdin du'ziliwinde olar arasindag'i ma'nilik qatnasti bildiriwde intonatsiya da tiykarg'i xizmet atqaradi. Intonatsiya arqali ajipalip turadi. Bul-kitap. Murat-tpaktopshi. Eki balali//ana. Eki // balali ana.

Ga'ptin bilgelkili ag'zalapi, qospa ga'plerdin qupamindag' jay ga'plep ko'pshilik jag'dayda ko'mekshi so'zlersiz intonatsiya arqali baylanisadi. Misali U' Alma, erik, shabdal gu'lledi. Ol keldi, men kettim.

Sintaksislik birliklerdin` komponentleri arasindag`i baylanis eki tu`rli bolip keledi. Dizbekli baylanis ha`m bag`inin`qili baylanis. Dizbekli baylanista bir-birine g`a`rezsiz, ten`ma`nili sintaksislik birlikler baylanisadi. Al, bag`inin`qili baylanista bir-birine g`a`rezli, biri ekinshisine bag`inip baylanisatug`in sintaksislik birliklerdi baylanistiradi.

Bul eki baylanista da uliwma semantikaliq jaa`tan o`z-ara baylanis bap. Olardi baylanistiratug`in grammatikaliq qurallar intonatsiya, so`zlerdin` orin ta`rtibi, ko`mekshi so`zlep eki baylanista da boladi. Al, bag`inin`qili baylanistin` tiykarg`i qurali so`z formalari bolip esaplanadi.

Dizbekli baylanisqa jay ga`plerdegi ten`ma`nidegi birgelkili ag`zalardin` ha`m dizbekli qospa ga`plerdin` quramindag`i jay ga`plepdin` baylanisi kiredi. Olar da`neker so`zler ha`m intonatsiya arqali baylanisiwi mu`mkin. MisaliU` Aqilbek kishi peyil, aqilli, til alg`ish bala. Ag`am u`yge qaytip kirdi de men mektepke kettim.

Dizbekli baylanis ashiq ha`m jabi q dizbekli baylanis bolip keledi.

Bag`iniqqili baylanista komponentleri biri ekinshisin bag`indiriw joli menen baylanisadi. Bul baylanis so`z dizbegi, jay ga`plep ha`m qospa ga`plerdin` komponentleri arasinda boladi.

Bag`inin`qili baylanistin` tu`rleri haqqinda ha`zirgi tu`rkiy tillerde ha`r qiyli pikiplep bar. N.K.Dmitriev tu`rkiy tillerde sintaksislik baylanistin` u`sh tu`rin ko`rsetediU` kelisiw, basqariw, jupkerlesiw. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde izafetlik baylanis dep ju`rgiziletug`in (mekteptin` bag`i) tu`rin N.K.Dmitriev kelisiw usilina kirgizedi.<sup>a</sup> Al, ha`zirgi qazaq tilinde matasiw dep ataydi. Usi ko`z-qarastan ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi izafetlik baylanisti kelisiw usilina jatqariwg`a boladi. Biraq izafetlik usil ha`zirgi qaraqalpaq tilinde o`z aldina bir usil retinde u`yrenilip kiyatir.

Solay etip, ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bag`inin`qili baylanistin` to`rt usili bar.

1. Kelisiw 2. Basqariw 3. Jupkerlesiw 4. Izafet (u`ylesiw).

Bag`inin`qili baylanista birewi bas komponent, al ekinshisi bag`inin`qi komponent boladi.

Kelisiw. Bul ga`ptegi so`erdin` arasindag`i baylanistin` bir tu`ri. Onin` negizgi formasi, yag`niy grammatikaliq ko`rsetkishi betlik qosimtalar bolip esaplanadi. Sonliqtan, eki so`z ga`pte bet, san formalari arqali baylanisip kelse, bunday baylanis kelisiw dep ataladi. Kelisiw ga`pte bas ag`zalap baslawish ha`m bayanlawish arasinda boladi. Mis: Men keldim. Sizler barin`. Bunda 1-ga`p I bet birlik sanda, 2-ga`pte II bet ko`plik sanda eki so`z kelisiw usilinda baylanisqan. Sen ketpe. Bul ga`pte II bet biplik san, biraq betlik forma joq, sebebi buyprq meyili II bette betlik formag`a iye bolmaydi.

Sabirov Qa`liylani qaytarip jiberdi. Olar Qa`liylani qa`ytapip jiberdi.

Bul ga`plerde 1-ga`pte III bet birlik sanda, al 2-ga`pte III bet ko`plik sanda baylanisip kelgen. Biraq, grammatikaliq forma qaytarip jiberdi eki ga`pte de birdey. Sonliqtan, qaraqalpaq tilinde kelisiw usili bette toliq bolg`an menen sanda toliq bolmaydi. Mis: Ol student. Olar student.

Basqariw. Tiykarg`i grammatikaliq ko`rsetkishi baris, tabis, shig`is, orin sepliklerin`in` qosimtalari ha`m ko`mekshi so`zler. Bag`indipiwshi so`z benen bag`iniwshi so`z usi seplik formalari ha`m ko`mekshi so`zler arqali baylanisip keledi.

Mis: Aqil jastan shig`qdi, Hasil tastan shig`adi.

Misaldag`i «shig`adi» so`zi bag`indipiwsha al «jastan» bag`iniwshi komponent shig`is seplik formasi arqali bag`inip baylanisqan. Basqariw eki tu`pli: feyil basqariw ha`m atawish basqariw bolip keledi. Atawish basqariwda bag`indiriwshi so`z atawish so`zlerden boladi. Mis: Elimiz tog`yqg`a bay. Pal qanttan mazali.

Sunday-aq, basqariw seplik qosimtalari ha`m ko`mekshi so`zler arqali da boladi. Ko`mekshi so`zler (tirkewish) arqali baylanisadi. Mis: Awilg`a qaray kiyatirman. Seni ku`tip keshke shekem otirdim.

Basqariw arqali baylanisqanda bag`iniwshi so`zge bag`indiriwshi, so`zge qarap qosimtalar qosiladi. Bul ayirim jag`daylarda leksikaliq ma`nige de ta`sir jasaydi. Misali: su`tten ishiw, (aziraq ishiw), su`tti ishiw (barlig`in). Bul misalda seplik qosimtalari uliwmalig`a ma`nige ta`sir jasag`an.

Jupkerlesiw. Tas jay, ju`n gezleme, tez islew, aytilg`an so`z usag`an so`z dizbekleri jupkerlesiw usili menen baylanisqan. Olapdin` komponentlepi arasinda hesh qanday betlik, seplik qosimtalari joq Olardi baylanistirip turg`an intonatsiya ha`m so`zlerdin` orin ta`rtibi. So`zler qatar turip hesh qanday qosimtalarsiz orin ta`rtibi arqali ma`nilik jaqtan baylanisiwin jupkeplesiw deymiz. To`mendegi so`zler jupkeplesiw usili menen baylanisadi.

1. Kelbetlik, sanliq, almasiq, kelbetlik feyil, ra`wish so`zler atliq so`zler menen dizbeklesiw arqaliU` qizil ko`ylek, on bala, usi u`y, ko`p kitap, oqig`an bala.

2. Ra`wish, kelbetlik, eliklewish so`zler, hal feyili, feyil so`zler menen dizbeklesiw arqali a`ste so`ylew, ko`p oqi, jaqsi islew, ma`deniyatli so`ylew, jalt qaraw, qizip so`ylew, sekirip o`tiw, juwirip bariw t.b.

Izafet. Tiykarg'i grammatikaliq ko'rsetkishi iyelik sepliginin` formasi ha'm tartim qosimtasi. Mis: suwdin` ag`isi, terektin` japirag`i. Bunda keyingi so`o`ler bag`indiriwshi komponent boladi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde izafetlik dizbekler u`sh tu`rde ushirasadi.

1. Bag`iniwshi so`z ashiq iyelik sepliginde turadi, jalg`aniwi sha`rt. Mis: Murattin` u`u`i, Gu`ljannin` balasi, g`arrinin` aqlig`i.

2. Bag`iniwshi so`zge iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`anbawi mu`mkin. Mis: bulaq suwi, mektep bag`i, mektep direktori t.b.

3. Izafetlik dizbeklep qospa so`zlerge aynalip ketken. Mis: Aral ten`izi, balalar baqshasi, No`kis qalasi, Berdaq mektebi t.b.

Iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`aniwi yaki jalg`anbawi arasinda ma`nilik parq boladi. Mis: Bulaqtin` suwi (belgili bip bulaqtin` suwi), bulaq suwi (uliwmaliq ma`nide) awildin` adami, awil adami.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Sintaksislik baylanistin` qanday tu`rleri bar?
2. Dizbekli baylanis penen bag`inin`qili baylanistin` ayirmashiliqlari ne?
3. Bag`inin`qili baylanistin` tu`rleri qanday?
4. Sintaksislik qatnasti tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1982.

Tema: So`z dizbeklepi

1. So`z dizbekleri haqqinda tu`sinik.
2. So`z dizbeklerinin` qaraqalpaq tilinde izertleniwi.
3. So`z dizbeginin` turaqli so`z dizbeklerinen ha'm qospa so`zlerden ayipmashilig`i.
4. Atawish so`z dizbekleri.
5. Feyil so`z dizbekleri.

Til-xaliqtin` biybaha baylig`i. Biz o`z oyimizdi, pikirlerimizdi til arqali basg`ag` jetkeremiz. Bul ushin ga`plepden paydalanamiz. Ga`p so`zlerdin` so`z dizbeginin` o`z-ara baylanisqa to`sken izbe-izlik ta`rtibi negizinde ju`zege keledi. Ha`r qanday dara ma`nistege so`zler siyaqli, so`z dizbegi ga`p du`ziwdegi tiykarg`i material bolip esaplanadi. So`z dizbegi-bul sintaksislik kategoriya. Sonliqtan ol sintaksistin` izertleytug`in ma`selelerinin`biri. Sintaksistin` tiykarg`birliklerinin` biri so`z dizbegi bolip esaplanadi. Tilimizdegi so`zler bir-biri menen ha`prqiyli baylanisqa tu`sedi. Su`zlerdin` bir-biri menen bag`inin`qili baylanisi na`tiyjesinde so`z dizbegi payda boladi.

Eki yamasa bip neshe ma`nili so`zlerden du`zilip, bag`inin`qili baylanis na`tiyjesinde bir grammatikaliq pu`tinlik, semantikaliq ma`ni bildiretug`in so`zlerdin` toparin so`z dizbegi deymiz. Misa-li: kitapti oqiw, jas bala, jag`imli samal, bag`din` miywesi ha'm t.b.

So`z dizbeklerinde bip basqapiwshi (bas), al qalg`anlari bag`inin`qi sin`ap boladi. So`z dizbegi ga`pti du`ziw ushin tiykarg`i material bolip esaplanadi. Qa`legen so`z dizbeklesiw arqali so`z dizbegin payda ete bermeydi. So`z dizbekleri tek grammatikaliq jaqtan g`ana emes, al ma`nilik, logikaliq jaqtanda baylanisadi. Ma`selen, teren` ko`l, qalin` tog`ay so`z dizbeklerin qalin` ko`l, teren` tog`ay dep o`zgerte almaymiz.

Demek, so`z dizbegi ma`nilik ha'm grammatikaliq jaqtan bag`ina baylanisqan eki yamasa onnanda ko`p toliqma`nili so`zlerdin` dizbeginen payda bolg`an sintaksislik birlik bolip tabiladi.

So`z dizbekleri tu`rkiy tillerde arnawli tu`rde izertlengen H.A.Baskakovtin` «Slovosochetanie v kapakalpaskom yazike» Sapievtin` «Tu`rkmen a`debi dilinde so`z tu`zimlepi», Balaqaevtin` «Osnovnie tipi slovosochetaniy v kazaxskom yazike» ha'm t.b. miynetlerde so`z dizbekleri, olardin` du`ziliw jollapr, tu`rleri jo`ninde ken` pikirler aytig`gan.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde so`z dizbekleri H.A.Baskakovtin` «Qaraqalpaq tilindegi atpibutiv so`z dizbeklerinin` tu`rleri», «Qaraqalpaq tilindegi so`z dizbekleri» maqalalarinda, E.Da`wenovtin` «Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi so`z dizbekleri» ha'm «Qaraqalpaq tilindegi feyil so`z dizbekleri ha'm olardin` du`ziliw jollari» degen arnawli miynetlepide so`z dizbeklerin ken` tu`pre izertlegen.

Sunday-aq, «Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi»nda so`z dizbekleri, olardin` plepi haqqinda aytilg`an.

Soʻzlar bir maʼnini bildirsa, soʻz dizbegi enʼ kemi toliq maʼnili eki soʻzdinʼ sintaksislik baylanisiwinan payda bolgʼan qospa tuʼsinikti anʼlatadi. Maʼselen, belgili adam, jagʼimli samal, altin saat, guʼllengen awil h.t.b.

Bul soʻz dizbeklerininʼ sinʼaplari tek bip soʻz emes, al basqa soʻzlar menen de dizbeklesip keledi. Misali: uzin bala, jas bala, jaqsi bala, aqilli bala h.t.b. tuʼrinde oʻzgertiwge boladi. Usi oʻzgesheliklerine qaray tilimizdegi soʻz dizbekleri eki tuʼrli bolip keledi.

1. Erkin soʻz dizbekleri.

2. Turaqli soʻz dizbeklepi.

Grammatikaliq qurilisi jagʼinan erkin soʻz dizbegi de, turaqli soʻz dizbegi de birdey, al semantikasi jagʼinan puʼtkilley parq qiladi. Sonliqtan erkin soʻz dizbegi-grammatikada, al turaqli soʻz dizbegi leksikologiyada uʼyreniledi. Erkin soʻz dizbeklerinde sinʼarlari oʻzlerininʼ leksikaliq maʼnilerin saqlap qaladi, al turaqli soʻz dizbeklerinde sinʼaplarininʼ maʼnileri oʻzgerip ketedi.

Misali: joldan shigʼiw, koʻzin jumiw, belin baylaw-erkin soʻz dizbekleri joldan shigʼiw-adasiw, aljasiw, koʻz jumiw-oʻliw, bel baylaw-kirisiw, tili uzin, tili qisqa turaqli soʻz dizbekleri.

Turaqli soʻz dizbekleri tayap tuʼrindegi tariyxiy daʼwirlerde qaʼliplesken soʻz dizbekleri. Misali: Tuʼye uʼstinen iyt qabiw, naʼzer taslaw, iyt oʻlgen jer h.t.b. Bulardinʼ sinʼaplarin oʻzgertiwge bolmaydi.

Tilimizdegi geypara soʻzlar sirtqi formasi jagʼinan soʻz dizbegindey bolip koʻrinedi, sebebi olar duʼzilisi jagʼinan soʻz dizbegindey eki haʼm onnan da koʻp soʻzlepdiʼn dizbeginen turadi. Misali: temir jol, tas koʻmir, jigʼilip qaldi, qoyan juʼrek, dem aliw, at jaqli h.t.b. Bul qqspa soʻzlar, sebebi eki soʻz dizbeklesip bir puʼtin maʼni bildiredi.

Soʻz dizbekleri arasindagʼi sintaksislik baylanis, qatnas aniq sezilip turadi, al qospa soʻzlerde ashiq sezilmeydi.

Solay etip, soʻz dizbegi keminde eki maʼnili soʻzdinʼ grammatikaliq birigiwi arqali juʼzege keledi. Oninʼ tiykargʼi belgisi eki maʼnili soʻz bir-biri menen bagʼininʼ qili baylanisadi. Soʻz dizbegi nominativ xizmet atqaradi.

Qaraqalpaq tilinde soʻz dizbeklerininʼ birewi bagʼindiriwshi sinʼari, al ekinshi bagʼiniwshi sinʼari bolip keledi. Soʻz dizbeklerininʼ bagʼindiriwshi sinʼari birde atawish soʻzlerden, birde feyil soʻzlerden bolip keledi. Soʻz dizbeklerininʼ quramindagʼi bagʼindiriwshi soʻzdinʼ leksika-grammatikaliq belgilerine qaray, bagʼindipiwshi soʻzdinʼ qaysi soʻz shaqabinan boliwina qaray soʻz dizbekleri atawish soʻz dizbekleri haʼm feyil soʻz dizbekleri bolip ekige boʻlinedi.

Soʻz dizbeklerininʼ enʼ koʻp tuʼri atawish soʻz dizbekleri. Atawish soʻz dizbeginde atawish soʻoʻler barqulla bagʼindiriwshi sinʼar boladi da, al atawish soʻzlar menen maʼnilik baylanista qollanilatugʼin soʻzlar bagʼiniwshi sinʼar bolip keledi.

Qaraqalpaq tilinde atawish soʻz dizbegininʼ bagʼindiriwshi sinʼari sipatinda atawish soʻzlerden koʻbine atliq soʻzlar bolip keledi. Al bagʼiniwshi sinʼar sipatinda atliq haʼm atliqlasqan kelbetlik, sanliq, kelbetlik feyil, almasiq, paʼwish h.t.b. soʻzlar baylanisip keledi.

Haʼzirgi qaraqalpaq tilinde atawish soʻz dizbeklerininʼ toʻmendegidey tuʼrlerin ushiratamiz.

1. a) atliq+atliq: tas jay, altin juʼzik, agʼash koʻrip, jipek opamal.

b) iyelik sepligindegi atliq+atliqtq tartim jalgʼawi: gaʼptinʼ mazmuni, eginninʼ zuʼraʼaʼti, gʼarrininʼ aqligʼi h.t.b.

v) qaytalangʼan atliq+atliq: qap-qap un, qazan-qazan awqat, qopa-qopa mal.

2. kelbetlik+atliq: uzaq jol, kenʼ dala, biyik jay, oyli-shuqirli jerler, suliw qiz h.t.b.

3. kelbetlik atliq+atliq: qizil shayi koʻylek, biyik oʻkshe etik.

4. sanliq-atliq: biirjil, on eki ay, bes mashina, on oqiwi, besinshi klass, ekinshi qabat h.t.b.

5. sanliq atliq-atliq: bir salim duz, bes qap un, qiriq gekter jer.

6. sanliq kelbetlik+atliq: eki balali ana, toʻrt qabatli jay.

7. almasiq+atliq: anaw uʼy, usi kisi, sol qiz, haʼmme jer.

8. kelbetlik feyil+atliq: islengen jumis, oqigʼan bala, aytar soʻz t.b.

9. raʼwish+atliq: koʻp adam, mol oʻnim, az adam t.b.

Bulardan basqa da atawish soʻz dizbeklerininʼ basqa soʻz shaqaplarininʼ bagʼindiriwshi sinʼar atinda qollanilatugʼin tuʼrleri ushirasadi. Misali: shigʼarmadan uʼzindi, tilge itibar, deputatliqqa kandidat, waʼdege opadar, togʼaygʼa bay, paldan shiyrin, ilimnen biyxabar, haʼmmege birdey, sizge koʻp, biltirgʼidan erte h.t.b. tuʼrleri qollaniladi.

Feyil soʻz dizbekleri-soʻz dizbeklerininʼ enʼ uʼlken bir tuʼri. Feyil soʻzlar soʻz dizbeklerininʼ quraminda bagʼindiriwshi sinʼar sipatinda qollanilip feyil soʻz dizbegin duʼzedi.

Feyil soʻzlar basqa soʻzlerdi basqariw uqibina iye. Sonliqtan feyil soʻz dizbeklerininʼ koʻpshiligi basqa soʻz shaqaplarin basqariw tiykarinda duʼzilgen.

1. ra`wish+feyl: tez ju`riw, a`ste so`ylew, erte keliw.
2. kelbetlik+feyl: jaqsi oqiwi, o`nimli islew.
3. sanliq+feyl: u`sh ret jaziw, eki ma`rtebe ushirasiw.
4. hal feyl+feyl: ta`rirarlap aytiw, dawislap oqiwi, atizlar suwg`apiw.
5. eliklewish+feyl: jalt qaraw, g`irra qaytiw, mirs-mirs ku`liw.
6. baris, tabis, shig`is, orin sepliklerindeki atliqlar+atliq: suwda ju`ziw, mektepten qaytiw, awilg`a keliw.

7. atliq ko`mekshi so`z+feyl: pa`t penen sekiriw, keleshek tuwrali oylaw, u`yge qaray h.t.b.
Solay etip, so`z dizbeklepi ga`p du`ziwdegi tiykarg`i material bolip esaplanadi. Atawish ha`m feyl so`z dizbekleri de tilimizde aktiv qollaniladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. So`z dizbegi degenimiz ne?
2. So`z dizbeginin` basqa birliklerden o`zgesheligi need?
3. Atawish ha`m feyl so`z dizbeginin` o`zgesheligin misallar menen twsindirin`.

A`debiyatlar.

1. H.A.Baskakov. Slovosochetaniya v kapakalpaxskom yazike.-Sb. Issledovaniya po spavnitel`noy grammatike tyupkskix yazikov I-III. sintaksis.

2. Da`wenov E.. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindeki so`z dizbekleri. No`kis, 1987.
3. Da`wenov E. Qaraqalpaq tilindeki feyl so`z dizbekleri ha`m du`ziliw jollari. No`kis, 1986.
4. Ha`zirgi qaraqalpaq tili (sintaksis). No`kis, 1986.
5. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
6. Gulomov A. Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili (sintaksis) T.: 1987.
7. Uzbek tili grammatikasi II tom sintaksis. Toshkent, 1976.

Tema: Jay ga`pler ha`m onin` tu`rleri

1. Ga`p haqqında tu`sinik.
2. Ga`p ha`m onin` tiykarg`i belgileri.
3. Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari.
4. Jay ga`ptin` tu`rleri.

Til - adamlar arasında o`z ara pikir alisiwdin` en` a`hmiyetli qurali. Adamlardin` pikir alisiwi tek ga`pler arqali g`ana a`melge asadi. Sonliqtan sintaksistin` tiykarg`i birliqi ga`p bolip esaplanadi. Ga`p pikirdi adamlardin` sezimin basqalarg`a jetkeriwde xizmet qilatuq`in tiykarg`i birlik. Sonday-aq, ga`p arqali tin`lawshi basqanin` pikirin tu`sinip qabil etedi. Bul ga`ptin` adamlar arasindag`i kommunikativlik xizmeti bolip esaplanadi.

Ga`p-semantikaliq, intonatsiyaliq pu`tinlikke iye bolg`an, tamamlang`an bir pu`tin oydi bildiretuq`in sintaksislik birlik bolip esaplanadi.

Ga`ptin` tiykarg`i belgisi predikativlik. redikativlik ga`ptin` grammatikaliq ma`nisi. Ga`p o`zine ilayiq grammatikaliq qurlisina ha`m ga`plik intonatsiyag`a iye boladi. Predikativlik-pikirdi bayanlaw, usi belgisi menen so`zden so`z dizbeginen ajiraladi.

Predikativlik bet, ma`ha`l, modal`liq, tastiyoqlaw ha`m biykarlaw ma`nileri ha`m bul ma`nilerdi bildiriwshi qurallar jiyindisi arqali belgili boladi. Ha`r bir ga`p o`zinshe qanday da bir tuyanaqli pikirdi bildiredi. Ol tiykarinan u`sh na`rsege baylanisli.

1. Modal`liq ma`nisine yag`niy belgili bir xabardi, sorawdi, buyriq o`tinishti u`ndew shaqiriqtı bildiredi.

2. Ha`r bir ga`ptin` mazmuni belgili bir waqıtta baylanisli boladi.
3. Ga`ptin` mazmuni belgili bir betke: so`lewshige tin`lawshi1a basqag`a baylanisli boladi.

Mine usi u`sh na`rse qosilip ga`pti payda etedi. Misali:Erikler gu`llep atir.

Bul ga`p ha`zirgi waqıtqa baylanisli xabardi bildirip u`shinshi betke qarata aytilg`an.

Kimnin` qizisan`? Bul ga`p ekinshi betke tiyisli. Ha`zirgi waqıtqa baylanisli sorawdi bildirgen.

Keshe kete bergenimde boladi eken.(O`kinish, o`tken mg`hg`l, iyesiz ga`p, belgili bir betke aytilmag`an).

Solay etip, ga`ptn` betlik ma`nisi barliq ga`plerge ta`n bolmaydi. Misali: Balani shorshitiwg`a bolmaydi. (Betti bildirmeydi).

Al, modal`liq ha`m waqitliq ma`ni barliq ga`plerge ta`n qa`siyet. Dara so`zlerdin` ga`pke aylaniwi usilarg`a baylanisli boladi.

Misali: Ba`ha`r. Qar erip ku`n jilip terekler bo`rtip kiyatir. Misaldag`i «ba`ha`r» so`zi so`ylenip atirg`an waqıtti ha`irgi ma`ha`l, habar ma`nisin ga`pke tiyanaqli ma`ni beredi, sol ushin ga`p boladi.

Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalarina sintaksislik bet ma`ha`l modal`liq tastiyoqlaw ha`m biykarlaw kategoriyalari keredi.

Ga`ptin` grammatikaliq bet kategoriyasi ha`reket yaki belgi iyesinin` so`ylew waqti qatnasishlari menen qatnasti bildiredi. Bul kategoriya feyildin` morfologiyaliq bet kategoriyasi tiykarinda payda bolsa da lekin onin` menen ten` emes. Sintaksislik bet kategoriyasi biraz ken`. Sebebi sintaksislik bet kategoriyasi feyiller qatnaspag`an ga`plerde de boladi.

Sintaksislik bet kategoriyasin an`latiwda feyildin` betlik formalari almasiqlar qollaniladi.

Sintaksisten bet kategoriyasi almasiqlardin` betlik formalari menen mazmuni jag`inan usas. Sintaksiste de I, II, III bet iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi uliwmalasqan ga`plerge ajratiladi.

Ga`ptin` sintaksislik ma`ha`l kategoriyasi ga`p arqali an`latilatug`in waqiyadin` belgili bir waqitqa qatnasin bildiredi. Ga`ptegi waqitliq ma`nini bildiretug`in grammatikaliq qurallarg`a feyildin` ma`ha`l formalari ko`mekshi feyiller ha`m so`zlerdin` leksika-semantikalik ma`nileri arqali bildiriledi. Biraq feyillerdin` ma`ha`l formalari barliq ga`plerde de bola bermeydi. Misali, Men studentpen degen ga`pte feyil so`z joq. Biraq ga`pte sintaksislik ma`ha`l bar. Ga`ptin` mazmuni ha`zirgi waqitqa baylanisli aytilg`an. Sonday-aq ataw ga`plerde ha`zirgi waqitqa baylanisli qollaniladi.

Ga`ptin` modal`liq ma`nileri ha`r tu`rli bolip keledi. Bazi bir ga`pler real` bolg`an, bolip atirg`an, endi bolatug`in ha`diyselerdi bildiredi. Ekinshi bir ga`pler so`ylewshinin` ha`r qiyli subektivlik qatnasin yag`niy aytilajaq ga`pke qosimsha boljaw shamalaw ha`m basqa ma`nilerdi bildiredi. Bular ga`ptin` subektivlik ma`nileri delinedi. Misali: Balalar a`lle qashan kelgen. (Ob`ektivlik ma`ni) balalar a`lle qashan kelgen shig`ar (sub`ektivlik ma`ni).

Sonday-aq bas ag`zalar (baslawish ha`m bayanlawish) jay ga`ptin` predikativlik negizi bolip esaplanadi.

Misali: Oqiwshilar keldi. Oqiwshilar baslawish (sub`ektivti), al keldi bayanlawish (predikativlik). Bir bas ag`zali ga`plerdin` bayanlawishi predikativlik negizi bir bas ag`zali ga`p du`ziledi. Misali: Ba`ha`r. Egisti erte baslaw kerek.

Ga`ptin` ja`nebir tiykarig`i belgisi intonatsiya. Intonatsiya bul so`ylewde ga`plerdegi ha`r qiyli dawis qubilisleri ha`r qiyli pazalar. Ga`ptin` intonatsiyaliq o`zgesheligi to`mendegishe.

1. Ha`r bir jay ga`p so`ylewge bir tutas aytiladi da keyninde dawamlı pawza islenedi. Sol pawza pikirde aytip bolg`anlig`in bildiredi. Misali: Bunisi nan pispeytug`in sawda g`oy.

Ga`plik intonatsiya sonsheli a`hmiyetli. Onin` sebebinen jalg`iz so`z ga`pke aylaniwi mu`mkin. Misali: Tu`n. Hesh na`rse ko`rinbeydi. Ekinshi, Ga`ptin` modalliq ma`nisi intonatsiyag`a qarap ajiraladi. Intonatsiyag`a qarap modalliq ma`nisi o`zgeriwi mu`mkin. Habar ga`p sorawg`a soraw ga`p u`ndewge aylaniwi mu`mkin.

Awizeki so`ylewde ga`ptin` grammatikaliq pu`tinligin intonatsiya arqali bilemiz. Misali: Bul roman ... Bul roman. Birinshisi ga`p emes sebebi intonatsiyaliq pu`tinlik joq. Ekinshisi ga`p. Sebebi ga`pke ta`n intonatsiyaliq pu`tinlik bar.

Sonday-aq adamlardin` o`z pikirlerin jetkiziwdegi emotsional` o`zgeshelikler intonatsiya arqali beriledi. Misali: Ju`da` aqilli adam. Ju`da` aqilli adam! Ju`da` aqilli adam?

Ga`ptegi so`zler intonatsiyaliq o`zgeshelikke baylanisli ha`r qiyli hizmet atqariwi mu`mkin. Misali: Gu`ljan, apam doktor bolip isleydi. Gu`ljan apam doktor bolip isleydi. Solay etip, ga`pler belgili bir grammatikalik qurallar na`tiyjesinde du`zilip, predikativlikke, intonatsiyaliq pu`tinlikke iye boladi.

Ga`p grammatikalik du`zilisine qaray jay ga`p ha`m qospa ga`plerge bo`linedi.

Jay ga`ptin` negizgi jasalatug`in materialı so`z ha`m so`z dizbekleri. Olar bir so`zden de. bir neshe so`zden de jasala beredi. Misali, Ba`ha`r. Ku`n jilidi. Tereklerdin` japiraqlari bo`rite basladi.

Al, qospa ga`pler eki yamasa bir neshe jay ga`plerden du`ziledi. Misali, Ba`ha`r keldi de, ku`n jilidi. Jawin jawip, shan` basildi.

Jay ga`pler du`zilisi boyinsha ha`r qiyli bolip keledi. Ga`plerde ga`p ag`zalariniqn`qatnasi ha`r qiyli bolip keledi.

1. Bas ag`zalarin` qatnasina qaray bir bas ag`zali ha`m eki bas ag`zali ga`plerge bo`linedi. Eki bas ag`zanin` qatnasinda du`zilgen ga`pler eki bas ag`zasi, al bir bas ag`zanin` qatnasinda du`zilgen ga`pler bir bas ag`zali ga`pler delinedi. Misali: Aspandi bult qapladi. (Eki bas ag`zali ga`p.)

Qaqaman qis. Jilitiw pech`lerin jaqsi isletiw kerek. (Bir bas ag`zali ga`p).

2. Jay ga`plerdin` tek bas ag`zadan du`zilgen ga`plerdi ken`eyilmegen jay ga`pler, (Jerler tegislendi. Egis baslandi) al ekinshi da`rejeli ag`zalarin` toliq qatnasiwinda du`zilgen ga`plerdi ken`eytilgen jay ga`pler dep ataymiz. Misali: Ba`ha`rgi egiske barliq texnikalar tayarlandi. Jerler waqtında su`rildi.

3. Za`ru`r ag`zalar tu`sirilmey toliq aytilg`an ga`plerdi toliq ga`p deymiz. Misali: Jaziwshilar menen ushirasiw boladi.

Za`ru`r ag`zalarin` birewi yamasa bir neshesi tu`sirilip qollanilg`an ga`plerdi toliq emes ga`pler deymiz. Misali: - Jaziwshilar menen ushirasiw qashan boladi?

- ten` (Toliq emes ga`p).

4. So`z ga`pler. Ga`p ag`zalarina bo`linbeytug`ig` jeke so`z yamasa so`zlerdin` dizbeginen du`ziledi. Misali: - Awilg`a bardin` ba?

- Awa. (So`z ga`p).

- Aqsaqaldi ko`rdin` be?

- Yaq. (So`z ga`p).

5. Qospalang`an jay ga`pler. Bunday ga`pler ken`eytilgen ag`zalar ayirirlang`an ag`zalar, birgelikli ag`zalar, qaratpa ha`m kiris ag`zalarin` qatnasinda du`ziledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ga`0 degenimiz ne?

2. Ga`ptin` qanday grammatikaliq kategoriyalari bar?

3. Jay ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yaike. Karakalpakskiy yazik. Tom III.

Nukus, 1993.

Tema: Jay ga`plerdin` mazmuni boyinsha tu`rleri

1. Habar ga`pler.

2. Soraw ga`plerdin` grammatikalin` ha`m intonatsiyaliq o`zgeshelikleri.

3. Buyriq ga`pler.

4. U`ndew ga`pler.

Ga`ptin` komunativlik kategoriyasi oni aytiliw maqsetine qaray tu`rlerinde o`z ishine aladi. Ha`r bir ga`pte belgili bir pikir menen birge so`ylewshinin` maqseti de aniq ko`rinedi. Misali: Sabaq baslandi (habar). Sabaq baslandi ma? (soraw). Atan`di shaqir (buyriq). Alaqay atam keldi! (u`ndew). Misallardan ko`rgenimizdey ha`r bir ga`p aytilg`anda belgili bir maqset na`zerde tutiladi. Mine usi o`zgesheligine qaray ga`pler habar, soraw, buyriq, u`ndew ga`pler bolip bo`linedi. Ga`ptin` bul tu`rleri mazmuni jag`inan ha`r qiyli boliwi menen birge intonatsiyaliq ha`m grammatikaliq o`zgesheliklerge iye boladi.

Xabar ga`p

Xabar ga`pler qanday da bir qaqiya, ha`diyse haqqinda habar beriw, tastiylaw ushin qollaniladi. Misali: Tastay qaran`g`i tu`n. Arqadan uyqtip qar boraydi. Jerdin` beti aq qag`azday aq. Habar ga`pler bir neshe modal`liq mazmundi bildirip keledi.

Ayirim jag`dayda habar, mazmunin waqiyanin` boliw bolmawin aniq ekenligin bildirse, ayirim waqitlarda gu`man, shamalaw, arziw, tilek t.b. mazmunlardi bildirip keledi.

Xabar ga`plerdin` grammatikaliq o`zgeshelikleri, basqa ga`plerden parqi bayalawish ag`zag`a qarap belgilenedi.

1. Bayanlawish – bayanlawishlari aniqliq meyil formalarinan bolg`an habar ga`pler bolg`an, bolip atirg`an, yamasa endi bolatug`in waqiya ha`diyse haqqinda habarlaydi. Misali: Gu`z. Paxtalar ashiq bolip ashilg`an. Ha`mme paxta jiyin terimine ja`rdemge bardi.

2. Bayanlawishlari atawish so`zlerden bolg`an habar ga`pler tastiylaw, biykarlaw ma`nidegi habardi bildiredi. Misali: Men studentpen. Ol mug`allim. U`yde adam joq. O`tirik so`ylew jaqsi emes.

3. Bayanlawishlari modal` so`zlerden bolg`an habar ga`pler gu`man, shamalaw. boljaw mazmunin bildiredi. Misali: Ba`lkim, menin` awil adamlarinday a`piwayi kiyingenime tan`lanip atirg`an shig`ar.

4. Bayanlawishlari sha`rt meyil formasinan ha`m edi ko`mekshi feyilinen bolg`an xabar arziw, tilek mazmunin bildiredi. Misali: Men de unversitette oqisam. Oqig`anlarimdi, u`yrengenlerimdi turmista iske asirsam edi.

5. Bayanlawishlari emish, mish janapaylari arqali an`latilg`an xabar ga`pler misqillaw, kek etiw mazmunin bildiredi. Misali: Moskvaday qalada ilimiy jumislar menen shug`illaniwshi alim Janbasqalag`a kelermish.

Xabar ga`pler to`mendegi grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgeshelikke iye boladi.

1. Ga`ptin` bul tu`u`i xabar intonatsiyasina iye boladi. Bunday ga`plerde dawis tolqini ga`ptin` basinda ko`terilip aqirinda pa`seyedi. En` keyingi so`z pa`s aytiladi. Misali: Tan` atti. Ha`mmemiz jumislarimizg`a kettik.

2. Xabar ga`plerde ga`p ag`zalari belgili bir ta`rtipte ornalasqan boladi.

3. Xabar ga`plerdin` bayanlawishi feyildin` aniqliq meyil formalarinan ha`m atawish so`zlerden boladi.

Soraw ga`pler

Soraw ga`pler so`ylewshige belgisiz bolg`an bir na`rse, ha`diyse haqqinda biliw aniqlaw ushin qollaniladi ha`m sol tuwrali mag`liwmat aliw ushin juwap talap etedi.

Misali: - Aldin`izdag`i ko`ringen sizin` n`wil emes pe?

- Bizin` awil.

- Anaw metep peW

-Awa.

Soraw ga`pler menshiklik o`zgesheliklerge baylanisli ha`r qiyli boladi. Ayirim jag`daylarda tek sorawdi (Ag`am u`ydeme? Sen qayda baratirsan`?) bazda soraw ha`m tan`laniwdi (Qanday suliw qala? Ne degen go`zzalliq?), al geypara jag`daylarda soraw joli menen buyriqti bildiredi. Misali: Tez barmaysan` ba?

Soraw ga`plerdin` ishinde juwap talap etpeytug`in tu`rleri de ushirasadi. Sonliqtan soraw ga`pler aniq soraw ga`pler ha`m ritorikaliq soraw ga`pler bolip bo`linedi.

Ritorikaliq soraw ga`pler juwap talap etpeydi. Bunday ga`pler pikirdi o`tkirlestirip beredi ha`m ha`r qiyli emotsional` ma`ni o`zgeshelikke iye boladi. Tan`laniw, g`a`zepleniw, tashwishleniw, gu`man, shamalaw mazmunin bildiredi. Misali: Qa`yteyin menin` qolimnan ne kelediW Aral ten`izinin` ta`g`dirine kimnin` jani ashimaydiW Ba`ha`r ayinda hawa rayina isenip bolamaW O ta`biyatA` Ne degen saqiysan`?!

Soraw ga`pler to`mendegi grammatikaliq qurallar ja`rdeminde du`ziledi. O`zine ta`n grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgeshelikke iye boladi:

1. ma/me, ba/be, she, mi/mi soraw janapayi arqaliN`

2. soraw almasiqlari arqaliN`

3. Soraw intonatsiyasi arqali da soraw ga`pler jasaladi. Soraw ga`ptn`u` bul tu`rinde soraw janapaylari, soraw almasiqlari qatnaspadi. Intonatsiya arqali soraw mazmuni an`latiladi. Misali:

- Atin`iz?

- Altinay.

- Tuwilfan jilin`iz?

- 1971 - jil.

- Tur, u`yge Gu`lzar keldi.

- Gu`lzar?

Soraw ga`pler an`latatug`in mazmunina qaray soraw-xabar (ondaylar adam janina qalay tu`sinsin), soraw buyriq (Esitip tursan` ba, ya joq pa?) ga`pler bolip bo`linedi.

Buyriq ga`pler

Buyriq ga`pler tin`lawshini birer na`rsege yamasa birer isti orinlawra buyriq, majbu`rlew, tilek, o`tinish siyaqli mazmundi bildiredi.

Buyriq mazmuni baqiriw, qatti buyiriw, jaliniw, o`tinish, ruxsat, shaqiriw, ma`sla`ha`t, ken`es siyaqli ha`r qiyli ko`riniste boladi. Misali: Tezirek bar! (buyiriw). Tezirek barsan`shi! (majbu`rlew). Mag`an so`z berin`. (o`tinish).

Buyriq ga`pler to`mendegi grammatikaliq, intonatsiyaliq o`zgesheliklerge iye boladi.

1. Ga`ptin` bul tu`ri buyriq intonatsiyasina iye boladi.

- Bosat jigitleydi !

- Qisqartin`-a !

2. Buyriq ga`plerdin` bayanlawishlari ko`birese buyriq meyildin` 2-bet formasinda boladi.

Misali: Balalarin`a ko`z qulaq bol !

U`stilerine kiyim-kenshek a`per !

Tilek meyilinin` I bet forasinda kelgende tilek o`tinishti bildiredi. Misali:Jerlerdi suwg`ariwdi tez ha`m sapali o`tkereyik !

3. Buyriq meyilinin` III bet formasinda kelgende burin` mazmunin bildiredi. Misali: Jetistirilegn o`nimler zaya bolmasin! Jumista qatan` ta`rtip ornatsin!

4. Aniqliq, sha`rt meyillerinen boladi. Misali: Bazarg`a barip kelse! Menin` aytqanlarimdi tin`lasan`shi!

- Ju`rin` kettik.

5. Buyrin` ga`plerdin` quraminda ko`binese qaratpa ag`zalar boladi. Misali: Diyxanlar! Jerlerdi egiske tayarlan`!

6. Intonatsiya arqali buyriq mazmun an`latiladi. Alg`a! Ha`mme maydang`a !

U`ndew ga`pler

Ga`pler emotsional o`zgesheligine qaray emotsional ha`m emotsional ha`m emotsional emes ga`ler bolip bo`linedi. Xabar, soraw, buyriq ga`pler emotsional emes ga`pler al u`ndew ga`pler emotsional ga`pler boladi.

U`ndew ga`pler pikirdi ku`shli emotsional sezimlar menen bildiredi ha`m pa`tli intonatsiya menen aytiladi. U`ndew ga`pler emotsional qatnasti bildiredi. Bunday ga`pler quwaniw, tan`laniw, g`a`zepleniw, ku`winiw siyaqli emotsional sezimlar bildiredi. Misali: Hay-hay tuwilg`an jerdin` samalin-ay!

Hay, ba`rakalla, aman-esen elge qaytipsan`!

U`ndew ga`plerdin`n`mazmuni to`mendegishe boladi.

Pax, ba`ha`r samalinin` jag`imlisin-ay ! Ba`rakalla! Iske sa`t balalarim !

2. Quwaniw, su`winiw.

Su`yinshi, sheshe, su`yinshi, balan` keldi!

3. O`kiniw, ku`yiniw, g`a`zepleniw.

Astawpirlla bala ! Haywan ekensen` barip turg`an !

4. Qiynaliw, qapalaniw, jek ko`riw.

Ah, Jabbarbergen, Jabbarbergen.

Qanday jigit edin`-a!

5. A`rman, ku`lki, kemsitiw.

O`mir tag`i bir aynalip kelse a`rmansiz jasar edim-a!

6. Qutliqlaw, sa`lemlesiw.

Assalawma a`liykum aqsaqallar !

7. Shaqiriw, su`ren.

Jasasin paraxatshiliq !

Jasasin xaliqlar doslig`I !

U`ndew ga`plerdin` quraminda tan`laq, janapay so`zler jiyi qullaniladi. U`ndew ga`pler joqari intonatsiya menen aytiladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Xabar ga`plerdin` grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgesheligi need?

2. Soraw ga`pler qanday grammatikaliq qural arqali du`ziledi?

3. Buyriq ga`pler qalay du`ziledi ha`m qanday grammatikaliq, intonatsiyaliq o`zgesheligi baq?

4. U`ndew ga`pler qanday mazmundi bildiredi?

5. U`ndew ga`pler qanday grammatikaliq qurallar ja`rdeminde du`ziledi? Intonatsiyaliq o`zgesheligin tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Ubek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

7. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Ga`ptin` bas ag`zalari

Baslawish ha`m onin` an`latiliwi

1. Baslawishtin` an`latiliwi.

2. Baslawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rleri.

Baslawish qaysi so`z shaqabinan bolmasin, qanday ma`ni an`latpastan ol ataw sepliginde turadi. Ataw sepliginin` formasi baslawishtin` ga`pte tiykarg`i ornin belgilewshi grammatikaliq ko`rsetkish.

Baslawish xizmetinde keletug`in tiykarinan atliqlap ha`m substantivlesken so`z shaqaplari, almasiqlar. Sonday-aq, hpeket atin bildipetug`in feyil so`zlep de ga`pte baslawish bolip keledi.

Baslawish ga`pte to`mendegi so`z shaqaplari arqali bildiriledi:

1. Atliq so`zlerden bolg`an baslawish:

Jumagu'l Kegeylinin` boyina qaray ju`pdi. Paxta-xaliq baylig`i.

2. Almasiq so`z shaqabinan bolg`an baslawsh. Olar to`rt atti alip ketti. Minaw-Xojako`l, anaw-Amiwdar`ya. Ha`mmemiz dalag`a shiqtiq.

3. Kelbetlik arqali bildirilgen baslawish. U`lkeni on jasta, kishkenesi segizde. Uge kelgenlerdin` sapi sinlisi menin` dayim. Ma`pt maydanda belgili.

4. Sanliq arqali bildirilewi: Jeti ekige bo`linbeydi. Birewi u`y tazalaydi, ekinshisi awqat pisiredi.

5. Ha`peket ati feyili baslawish xizmetinde keledi. Demaliw-densawliqqa paydali. Awqat pisiriw, kir juwiw ku`ndelikli jumisimiz.

6. Kelbetlik feyil ataw sepliginde turip atliq xizmetinde kelgende baslawish boladi. Ju`rgen da`r`ya, otirg`an boypa. Otirg`anlap jalt qapadi. Qiyimildag`an qip asap.

7. Ra`wish so`zler arqali bildiriledi. Ko`p qooqitadi, teren` batiradi. Bu`gin - bayram, erten`-demalis ku`ni. Jalqawdin` erten`i tawsilmaydi.

8. Tan`laq so`zlerden: Adamlardin` yapirmayi jaman. Uzaqtan ura esitildi.

9. Eliklewish so`zlerden de boladi. Gu`ldir-saldir toqtawsiz esitilip turar edi. Bir waqta sho`jelerdin` shu`yik-shu`yki de ting`an edi.

10. Bar ha`m joq so`zleri baslawish xizmetinde qollaniladi.

Bar birewin soyadi, joq ekewin soyadi. Bar barin beredi, joq nesin beredi.

Baslawishlar du`zilisine qaray dara, qospa, ken`eytilgen baslawish bolip u`shke bo`linedi. Jeke so`zlepden bolg`an baslawishlap dapa ag`za boladi. Eki yamasa bir neshe so`zden bolg`an baslawishlap qospa baslawish boladi.

1. Sostavli qospa atliqlar ga`pte bip baslawish xizmetinde qollaniladi. Misali: «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi bizin` en` su`wikli gazetamiz.

2. Ta`riyplewshi atamalar neshe so`zden boliwina qaramastan ga`pte bir baslawish boladi. Misali: Sol awilda Ernazar usta degen bir kisi bar edi.

3. Atliq, sanliq, almasiq yaki eki almasiq so`z bir predmettin` atin bildirip qospa baslawish boladi. Misali: Olar u`shewi birge kelgen. Adaspastan jalg`iz o`zi awildi tawip alipti.

4. Sintaksislik jaqtan tutas so`z dizbekleri ga`te bir qospa aqza boladi. Misali: Bilegi ku`shli birdi jig`adi, bilegi ku`shsiz min`di jig`adi.

5. Turaqli so`z dizbekleri ga`pte bir qospa baslawish xizmetinde qollaniladi. Misali: Awzi ku`ygenlep u`plep ishedu. Birden ala jipti kesisiw jaqsi emes.

6. Ataw sepligindagi qospa feyiller, ha`reket ati feyiller ga`pte qospa baslawish boladi. Misali: Qosiq aytaw ha`r kimnin` qolinan kele bermeydi. Saz shertiw u`lken o`ner.

Ken`eytilgen baslawishlar feyil toplamlarinan boladi. Misali: Jerdin` zu`ra`a`tiligin arttiriw-bas waziypa. Tiralardin` erte keliwi-jaqsiligtin` nishani.

Ga`pte ayirim jag`daylarda baslawish bolmawi da mu`mkin. To`mendegi jag`daylarda baslawish bolmawi da mu`mkin.

1. Bayanlawish buyriq meyilinen bolg`anda: Misali: Tez bar.

2. Bayanlawishtag`ippedikativlik affiksler (II-III-bet) baslawishta bildirip turg`anda. Misali: Awilg`a keldim. Onin` menen so`ylestin` be?

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Baslawish ne ushin bas ag`za boladi?

2. Baslawish qaysi so`z shaqaplarinan bildiriledi?

3. Qospa ha`m ken`eytilgen baslawishlarg`a misallar keltirin`.

A`ebiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`ebiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlozheniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlozheniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

7. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Bayanlawish ha`m onin` an`latilwi

1. Bayanlawish predikativlikni bildiretug`in tiykarg`i bas ag`za.

2. Bayanlawishtin` an`latiliwi.

3. Atawish ha`m feyil bayanlawish.

4. Bayanlawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rleri.

Bayanlawish predikativlikni bildiretug'in, ga'pti du'ziwshi tiykarg'i bas ag'za. Bayanlawish ga'ptin' tiykarg'i bas ag'zasi bolg'anliqtan ga'ptin' grammatikaliq kategoriyalari-bet, ma'ha'l, modal'liq, kommunikativlik maqset bayanlawishqa qarap aniqlanadi. Bayanlawish ga'pte pikirdi bayanlaytug'in bo'legi. Bayanlawish baslawishtin' is-ha'reketin, kim, ne haqqida ekenligin, predmetni ha'm waqiya ha'diysenin' belgisin bildiredi.

Bayanlawish tu'rkiy tillerde ga'ptin' aqirinda turadi ha'm baslawish penen kelisiw joli menen baylanisadi.

Ga'plerdin' tastiqlawshi yaki biykarlawshi ekenligi de bayanlawish arqali belgili boladi. O'ytkeni, bayanlawishqq bolimsizliq qosimtalari qosiliw arqali biykarlawshi ga'plep du'ziledi. Misali : Alma pisti. Alma pisedi. Murat keldi. Murat kelgen joq.

Ga'pte baslawish tiykarg'i bas ag'za bolg'an menen de ga'pti du'ziwde bayanlawish aa'riqsha orin tutadi. Baslawish tek temani bildiredi, al sol tema haqqindag'i ha'reket belgiler bayanlawish arqali beriledi. Bayanlawish ga'ptin' tiykarg'i belgisi predikativlikni ko'psetetug'in en'n'za'pu'p bo'lek. Ga'pke ta'n bolg'an modal'liq, waqit, bet ha'm intonatsiyaliq pu'tinlik bayanlawish arqali g'ana belgili boladi. Bayanlawishtin' ma'nisi ha'm grammatikaliq formasi onin' baslawish penen qatnasina ha'm qanday so'z shaqabi arqali bildiriliwine baylanisli.

Bayanlawish ko'binese, feyil so'z shaqabi apqali an'latiladi. Feyiller predikativlik o'zgeshelikni o'zinde aniq ko'rsete aladi. Sonliqtan, bir feyil so'zdin' o'zi de bir ga'pti payda etiw mu'mkin.

Misali: Oqidim. Keldim. Bardim. Bayanlawish basqa so'z shaqabi arqali da an'latiliwi mu'mkin. Usi o'zgeshelikke qarap bayanlawishlar atawish bayanlawish ha'm feyil bayanlawish bolip ekige bo'lnedi.

Feyil bayanlawish

Feyil o'zinin' leksika-grammatikaliq o'zgesheligine qarap bayanlawish xizmetinde qollaniwg'a ju'da sa'ykes so'z shaqabi. Feyil bayanlawish baslawishtin', yag'niy predmettin' is-ha'peketin bildiredi. Bayanlawish xizmetinde keletug'in ha'r bir feyil so'zdin' o'zine ta'n o'zgesheligi bar.

1. Aniqliq meyil formasindag'i bayanlawishlar haqiyqiy bolg'an, bolip atirg'an yaki bolatug'in ha'diyselerdi bayanlaydi.

Misali: Olar jerlerdi tegisledi. Salmadan suw ag'ip tup. 2. Buyriq, tilek meyilindagi feyillep arqali an'latilg'anda buyiriw, o'tinish, tilek siyaqli ma'nilerdi an'latadi. Misali: Bar, atan'di shaqirip kel. Bizler bir oylasip alayiq.

3. Sha'rt meyilinen bolg'an feyil bayanlawish ko'binese bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pinin' bayanlawishi bolip keledi. Misali: Sheshennen sheshen shiqsa, awzi-basi jibip-jibip. Apam kelse, bizlep ketemiz.

Eger jay ga'ptin' bayanlawishi bolip kelse tilek, o'tinish ma'nilerin bildiredi. Misali: Universitetni tabisli tamamlasam. Jaslardi ta'rbiyalawg'a o'z u'lesimdi qossam.

4. Kelbetlik feyillerden bolg'an bayanlawish: Esiktin' aldina gu'ller egilgen. Jaylar suliw etip saling'an.

5. Hal feyil formasindag'i bayanlawishlar. Japtag'i muzlar ertipti. Sen kelgenshe, bizler ku'te turamiz.

6. Ha'reket ati feyiller bayanlawish xizmetinde keledi. Misali: Onin' waziypasi salini oriw, tu'weklew. No'kis qalasi gu'llenbekte.

Atawish bayanlawish

Bunday bayanlawishlar feyilden basqa so'z shaqaplari arqali bildiriledi.

1. Bayanlawishlar atliqtan bolg'anda baslawishtin' kim, ne ekenligin, ka'sibin, ornin bildiredi. Misali: O'zbekstan Respublikasinin' paytaxti-Toshkent. Toshkent suliw qala. Men studentpen. Ag'am mug'allim. Ha'me atizda.

2. Bayanlawishlar kelbetliklerden de boladi. Kelbetlik predmettin' belgisin bildiretug'in bolg'anliqtan kelbetlikten bolg'an bayanlawishlar predmettin' predikativ belgisin bildiredi. Misali: Suw tiniq. Ko'l teren. Tan'g'i taza hawa da mayday jag'imli.

3. Sonliqtan bolg'an bayanlawishlar. U'yge kelgenler-u'shew. Onin' jasi otizlarda. Bu'gin-aqirap ayinin' segizi.

4. Almasiqtan bolg'an bayanlawishlar. Betlik, o'zlik, siltew, soraw almasiqlari bayanlawish xizmetinde qollaniladi. Misali: Nurlibaydin' uli da, qizi da-usi. O'mirinin' jalg'asi sen. Bulardin' barlig'in tayaplag'an o'zim. Sen kimsen'? Balan' qaydi?

5. Ra'wishten bolg'an bayanlawishlar: Barliq ra'ishler bayanlawish waziypasinda kele bermeydi. Waqit, orin, mug'dar-da'reje ra'wishler bayanlawish boladi. Misali: Jasi u'lkenler ishte, balalar sirtta. Jumis ko'p, adam az. Dem alatug'in ku'n-erten'.

6. Eliklewish soʻzlerden pnʻlatilgʻan bayanlawishlar. Aʻtirap jim-jipt. Uʻsti basi malpaq-salpaq. Uʻyding ishi ulishuw-qumgʻgʻwit.

7. Modalʻ soʻzlerden bolgʻan bayanlawishlar: Mektebimizge kompʻyutep kerek. Naʻmaʻrt jigit nege daʻrkaʻr.

8. Bar haʻm joq soʻzleri bayanlawish bolip keledi. Uʻyde agʻam bar, apam joq. Awilimizda uʻlken koʻl bar.

9. Atawish soʻzlerge -niki/-diki qosimtalari jalgʻanip gaʻpte bayanlawish xizmetinde qollaniladi haʻm zattinʻ kimga tiyisililigin bildiredi. Misali: Kitap meniki. Koʻylek Saʻliymaniki.

Bayanlawishlar duʻzilisi boyinsha dara, qospa, kenʻeytilgen agʻza bolip keledi.

Qospa bayanlawishlar qospa feyillerden, atawish soʻzler menen feyillerdinʻ dizbeklesiwinen, koʻmekshi feyillerdinʻ dizbeklesiwinen boladi.

1. Atawish soʻzler menen feyillepdinʻ dizbeklesiwinen qospa bayanlawishlar anʻlatiladi. Misali: Hawa salqin tartti. Atizda jumis isleydi jaqsi koʻremen. Inim mugʻallim bolip isleydi.

2. Qospa feyillerden: Shigʻarmani jazip boldim. Balalap qosiq aytti. Bizlerdi jaqsi kuʻtip aldi.

3. Eliklewishler menen feyillerdinʻ dizbeklesiwinen: Aʻtirap jarq ete qaldi. Tosinnan shiqqan seske selk ete qaldim. Awil ishi tim-tiris boldi.

4. Frazelogiyaliq soʻz dizbekleri gaʻpte bir agʻza qospa bayanlawish boladi. Misali: Ol qizgʻa naʻzer tasladi. Bul gaʻpti esitip toʻbe shashi tik tupdi. Olar birotala ala jipti kesisti.

5. Atawish soʻzler modalʻ soʻzlerdinʻ dizbeklesiwinen: Bul jigit agʻnom shigʻar. Kiyatirgʻan mugʻallim boliwi muʻmkin.

6. Atawish soʻzlerdinʻ dizbeklesiwinen: Paxta-xaliq bayligʻi. Togʻay awildinʻ argʻi shetinde.

Kenʻeytilgen bayanlawishlar feyil toplamlarinan boladi.

Bizinʻ waziypamiz Watanimizgʻa xizmet etiw.

Qadagʻalaw ushin sorawlar:

1. Bayanlawish ne ushin bas agʻza boladi?

2. Feyil bayanlawishtinʻ atawish bayanlawishtan oʻzgesheligi need?

3. Baslawish haʻm bayanlawishtinʻ kelisiw usilinda baylanisiwin tuʻsindirinʻ.

Aʻdebiyatlar:

1. Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasi. Noʻkis, 1992.

2. Haʻzirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Noʻkis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

4. Baskakov N.A. Prostoe predlozheniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

5. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. Noʻkis, 2000.

Tema: Gaʻptinʻ ekinshi daʻaʻrejeli agʻzalari

Toliqlawish

1. Toliqlawish haʻm oninʻ anʻlatiliwi.

2. Toliqlawishtinʻ tuʻrleri.

3. Tuwra toliqlawish.

4. Qiya toliqlawish.

5. Toliqlawishtinʻ duʻzilisi boyinsha tuʻrleri.

Gaʻptinʻ ekinshi daʻrejeli agʻzalari gaʻptinʻ mazmunin toilqtirip, kenʻeytip keledi. Olar gaʻpte birer agʻzagʻa, koʻbinese bas agʻzalargʻa qatnasli bolip keledi. Ekinshi daʻrejeli agʻzalardinʻ biri-toliqlawish. Toliqlawish gaʻp ishinde haʻreketke baylanisli predmetti bildiredi. Oʻzi baylanisli bolgʻan soʻz benen basqariw usilinda baylanisadi. Gaʻp ishinde tiykarinan bayanlawish penen baylanisli boladi.

Toliqlawish-bayanlawishti zatliq maʻnide tuʻsindirip, is-haʻreketinʻ obʻektin bildiretugʻin gaʻptinʻ ekinshi daʻrejeli agʻzasi. Misali: Men dostimdi apasi menen koʻrdim. Misaldagʻi dostimdi, apasi menen predmetti, yagʻniy haʻreketinʻ obʻektin koʻrsetedi.

Toliqlawishlar qandayda bir seplik jalgʻawinda turadi. (ataw, yielik seplikten basqa) haʻm sol sepliklerdinʻ sorawlarina juwap beredi.

Sunday-aq, toliqlawishlar soʻzler (tirkewishler) menen keledi. Bunday jagʻdayda kim menen? ne menen? kim haqqinda? ne haqqinda? Sorawlarina juwap beredi.

Toliqlawishlar gaʻp ishinde oʻzi baylanisli bolgʻan soʻzge bagʻinip baylanisadi. Bul soʻz koʻpshilik jagʻdayda feyil soʻz boladi da, al ayirim jagʻdaylarda atliq, kelbetlik, raʻwish te boliwi muʻmkin. Mis: Birewden ekew jaqsi.

Toliqlawishlar obʻektge baylanisli bip neshe morfologiyaliq maʻnilerdi bildiredi.

1) adamdi: Inimnen xat aldim.

- 2) predmetti: Ag`amlar salini orip aldi.
- 3) orindi: Bizler Moskvani ko`rdik.
- 4) mug`dardi: Qoylardin` ekewin alip ketdi.
- 5) ha`reketti: Qosiq aytiwdi jaqsi ko`remen.
- 6) hlatti: Oylawg`a waqtim joq.
- 7) siltew: Men buni sog`an aldim.

Toliqlawishlar predmetti an`latatug`in so`zler bolg`anliqtan ga`p ishinde ko`binese atlin` yamasa atliqlasqan so`zlerden bolip keledi.

1. Atliq so`z shaqabinan an`latilg`an toliqlawishlar. Misali: Bizler biydaydi qirmang`a u`ydik. Men mug`allimimiz tuwrali gazetadan oqidim.

2. Almasiqtan bolg`an toliqlawish: Men heshkimnen hesh na`rseni jasirmayman. Bug`an sen o`kpelemey aq qoy

3. Kelbetlikten: Substantivlesken kelbetlikler ga`pte toliqlawish bolip keledi.

Misali: Jamannan qash, jaqsig`a jantas. U`lkenlerdi siyla, kishkenelerge g`amhorliq et.

4. Sonliqan: Birewin men alaman, ekinshisin sen al. To`rttin` birine diyqan turar, ten` bol,-dedi Aydos baba. Ju`zden ju`wrik, min`nan tulpar.

5. Substantivlesken kelbetlik feyiller ga`rte toliqlawish bolip keledi. Misali: Oqig`anin`di aytip bep. Baratug`inlardi alip ket.

6. Ha`reket ati feyilden: Sen oqiydi da kelistipe almadin`. Jaqsi jasaydi menen u`yrensen` boladi.

7. Modal` so`zlerden: Keregin`di alip ket.

Toliqlawishlar ha`reket o`zine o`tken yaki qaratilg`an predmetti bildiredi. Sonliqtan ha`peket penen predmet arasindag`i qatnasina, grammatikaliq bildiriliwi ha`m ma`nisine qaray tuwra ha`m qiya toliqlawish bolip bo`linedi.

Tuwra toliqlawishlar ha`reket o`zine o`tken predmetti o`rpsetedi, al qya toliqlawishlar ha`reketke basqa jol menen qatnasli bolg`an predmetti bildiredi. Misali U` Bul ga`plerdi Jumagu`lge aytiwim kerek. Erten` Jumagu`l menen ushirasaman. Misallardag`i ga`plerdi-tuwra toliqlawish, al Jumagu`lge, Jumagu`l menen-qiya toliqlawish.

Tuwra toliqlawish

Tuwra toliqlawishtin` tabis sepliginde keliwinin` o`zi onin` awispali feyil menen baylanislig`in, awispali feyil ag`za ta`repiyen basqapilatug`inlig`in ko`rsetedi. Misali: Ko`rdin` be? Awispali feyili tabis sepligindegi so`zdi talap etedi. Anardi ko`pdin` beW So`ylewde ba`rha` kimdiW Sorawin talap etedi.

Tuwra toliqlawishlar ha`reketke tikkeley baylanisli bolg`an predmetti bildiretug`in ashiq ha`m jasirin tabis sepligindegi toliqlawishlar boladi. Tuwra toliqlawishlardin` aniq ha`m jasirin tabis sepliginde qanday da stil`lik, semantikaliq parq qiladi. So`ylewshi ha`m tin`lawshig`a burinnan ma`lim bolg`an predmetti bildirgende tabis sepligi jalg`anadi, al uliwma predmetti bildirgende tabis sepliginin` qosimtasi jalg`anbaydi. Misali: Otin a`kel. Otindi a`kel. Tuwra toliqlawishlar to`mendegi jag`daylarda ashiq tabis sepliginde turadi.

1. Menshikli atliqlar ashiq tabis sepliginde keledi. Misali: Men ko`rdim dep aytilmaydi. Awilda Anar mug`allimdi ushirattim.

2. Almasiq so`zlerdi bildirilgende ashiq tabis sepliginde turadi. Men seni izlep keldim. Hesh kimdi ko`re almadin` ba?

3. Aldinda o`zine ta`n aniqlawishi bar tuwra-toliqlawishlar ashiq tabis sepliginde turadi. Misali: Men keshegi qizdi ko`rdim. Basliq bergen wa`desin orinlasin.

4. Kelbetlik feyiller zatlasir qollaniladi:

Jaqsini ha`mme siylaydi. Issini o`zin`e bas, jaqsa qon`sin`a bas.

5. Eki yamasa bir neshe toliqlawish bir-birine salistirmali aytilg`anda: Men onin` jaqsisin asirip, jamanin jasirip ju`rsem.

6. Tuwra toliqawish baslawishqa usas so`z benen berilgende:

Bul zamanda adam adamdi siylaw kerek.

7. So`ylewshi menen tin`lawshig`a belgili bolg`an predmetti bildirgendeU` Kitapti a`keldin` beW Qosiqti yadlaw kerek.

8. Predmetlerdi bildiretug`in so`zler salistirmali ma`nide berilgendeU` Ol jen`gesine qarag`anda dayisin jaqsi ko`redi.

Tuwra toliqlawishlar to`mendegi jag`daylarda jasirin tabis sepliginde turadi.

1. Tuwra toliqlawishlar qanday da belgisiz, uliwma predmetti bildirse tabis sepliginin` qosimtasi jalg`anbaydi. Misali: Ol ku`ni-tu`ni kitap oqiydi. Tawda bulaq ko`rdik.

2. Birgelkili toliqlawishlardin` aldiqg`ilari jasirin tabis sepliginde turadi. Misali: Anar, Altin, Gu`lzardi ko`rdim. Kitap, qag`az, qa`lemin`di alip kel.

To`mendegi qospa feyiller tuwra toliqlawish dep qaralmaydi. Misali: qosiq aytiw, saz shertiw, jumis islew, ot jag`iw, qazan asiw h.t.b.

Tuwra toliqlawishtin` jalg`awi, jalg`awsiz keliwi ga`ptegi orin ta`rtibine de baylanisli boladi. Toliqlawish bayanlawishtan basqa ag`zalar menen kelip qashiq tursa tabis sepligi jalg`ang`an boladi. Misali: Inim kiyimlerin u`yge a`kelip tasladi.

Bayanlawishtan aldın kelgende jasirin tabis sepliginde turadi. Misali: Bazardan kiyim aldi. Mallarg`a sho`p saldi.

Qiya toliqlawish

Bapis, shig`is, opin sepliklepinde tupg`an kimge? Nege? kimnen? Neden? Kimde? Nede? Sorawlarina juwap beretug`in ha`m tirkewishler menen dizbeklesip kelip predmet ma`nisin bildiretug`in toliqlawishlar qiya toliqlawish delinedi. Qiya toliqlawish awispasiz feyil menen baylanisip keledi.

Qiya toliqlawish bildiretug`in ma`niler onin` grammatikalıq formasına, leksikalıq o`zgesheliklerine baylanisli boladi.

1. Baris sepligindegi qiya toliqlawishlardin` ma`nileri.

a) birer na`rse ya ha`reket qaratilg`an adamdi yaki predmetti an`latadi.

Mis: Men xatti Da`niyarg`a uzattim. Egiske traktorlar ajratildi.

b) Birer na`rse eki predmet arnalg`an adamdi bildiredi. Mis: Buni sag`an alg`an edim. Ko`ylekti Jumagu`lge aldım.

v) Is-ha`rekettin` orinlaniwına tiykar bolg`an predmetti an`latadi. Mis: Ha`wizdi suwg`a toltirdi. Elimiz tog`ayg`a bay.

g) Ka`sip-o`ner qa`nigelikti bildiredi. Gu`lzar mug`allimlikke oqip atir.

d) Logik sub`ektti bildiredi. Alasig`a altaw az, beresige besew ko`p. Joqqa ju`wpik jetpeydi.

j) Uqsatiw ma`nisin bildiredi. Mis: sizdi birewge usataman. g`. Shig`is sepligindegi qiya toliqlawishtin` ma`nileri.

1) Zattin` neden islengenligin, materialin bildiredi. Mis: Oramal ju`nnen toqilg`an. Jay gerbishten saling`an.

2) Wqiya yaki ha`diysenin` kimnen ya neden shiqqanlig`in bildiredi. Mis: Bul ga`p Ka`rimnen shiqqan. Baladan xat kelipti.

3) Salistipilg`an predmetti bildiredi. Ol mennen eki jas u`lken. Attan biyik, iytten alasa.

4) Is-ha`pekettin` adamg`a yamasa basqa predmetke qapatilg`anin bildipedi.

Qasim o`zinin` doslarına ko`p gu`rrin`ler aytip bergen.

5) Ha`reket arnalg`an predmetti bildiredi. Bu`gingi ilmiy ken`eske alimlar ko`birek jiynalıp atir.

6) Is-ha`reket islengen zatliq orindi bildiredi: Ol xatti qaltasına saldi. Sa`nem qolindag`i eki sho`rekti dastu`rxang`a qoydi.

3. Orin sepligindegi qiya toliqlawishtin` ma`nileri.

1) Is-ha`rekettin` iske asiw ob`ektin bildiredi: Burin ko`birek krovatta jatatug`in edi, endi taza hawada dem alg`andi jaqsi ko`redi.

2) Is-ha`reket iyesinin`, predmettin` turg`an orni ma`nisindegi ob`ektti bildiredi. Eki qolinida jiltip, juqa qolg`ap bar. Murtlash kisi ele bayag`i skameykada otirg`an eken.

4. Qiya toliqlawishlar tirkewishler menen bildirgende to`mendegi ma`nilerdi bildiredi.

1) menen tirkewish menen kelgende birgeliklik, ortaqliq ma`nilerdi bildiredi. Mis: Gu`ljan atasi menen bul awilg`a eki prt kelgen edi.

2) Is-ha`reketti islewshi predmetti bildiredi. Mis: Tashkentke poezd benen ketemiz.

3) Is-ha`eket qaratilg`an materialliq, zatliq ma`nilerdi bildiredi. Shapwalap aziq-awqatlar menen ta`miyinlendi.

4) arqali tirkewishi menen kelgen qiya toliqlawishlar is-ha`rekettin` iske asiw quralin bildiredi. Mis: Men onin` menen telefon apqali so`ylestim.

5) ushin tirkewishi is-ha`rekettin` birewge arnalg`anin bildiredi. Mis: Kitaplar studentler ushin alip kelindi.

6) tuwrali, haqqında tirkewishleri is-ha`rekettin` kim, ne haqqında ekenligin bildiredi. Mis: Men sen haqqında Abattan esittim.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalarinin` bas ag`zalardan o`zgesheligi need?

2. Toliqlawish qaysi so`z shaqaplarinan an`latiladi?

3. Tuwra toliqlawish penen qiya toliqlawishtin` o`zgesheligin tu`sindirin` .

A`debiyatlar:

1. Ha`irgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
4. Glomov A., Asqarov M. Hozirgi 3zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987
5. Baskakov N.A. Prostoe predlozheniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.
6. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Aniqlawish

1. Aniqlawish ha`m onin` an`latiliwi.
2. Aniqlawishtin` tu`rleri: jupkeplesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar.
3. Aniqlawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rlepi.
4. Ayqinlawish-aniqlawishtin` ayriqsha tu`u`i.

Aniqlawish predmettin` belgisin bildiretug`in ekinshi da`rejeli ag`za. Sonliqtan aniqlawish predmet ma`nisin bildiretug`in ga`p ag`zalarinin` (baslawish, toliqlawish, atawish, bayanlawish) ha`r qiyli belgilerin aniqlap keledi. Toliqlawish ha`m pisiqlawishlar bayanlawishqa baylanisli bolip kelse, aniqlawishlar qaysi ag`zani aniqlasa sol ag`zanin` aldinda turadi. Onin` keyninde aniqlaytug`in o`o`zi boliwi tiyisli. Eger onday edi bolmasa aniqlawish bola almaydi. Mis: Ol jaqsi. Ol jaqsi adam edi.

Aniqlawishlar aniqlaytug`in so`zi menen jupkeplesip ha`m izafetlik usillarda baylanisadi. Usi o`zgesheligine qarap aniqlawishlardi o`zbek tilinde sipatlawshi, qaratiwshi, al qazaq tilinde sapaliq ha`m menshikli aniqlawishlar dep eki tu`rge bo`ledi. Al «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» sintaksisinde jupkeplesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar dep bo`linedi.

Solay etip, aniqlawishlar predmet ma`nisin bildiretug`in so`zlerdi aniqlap kelip qanday? Qaysi? Neshinshi? Kimnin`? Nenin`? qashang`i? Qayjerdegi? Sorawlarina juwap beredi. Mis: Altin ku`nnin` nurli sa`wlesi menen apalasip, jelpip esken sa`wirdin`, jipektey jumsaq mayda samali adamg`a og`ada jag`imli. Sa`wirdin` samalina apalasip kelip turg`an, jan`a-shig`ir kiyating`an ko`k sho`plerdin` jupar iyesi janli ja`niwarlardin` basin eriksiz ko`tertkizgendey edi.

Jupkeplesiw usili menen baylanisqan aniqlawishlar to`mendegi so`z shaqaplarinan boladi.

1. Kelbetliklep ko`pshilik jag`dayda aniqlawish bolip keledi.

Mis: Jasil japiraqlap qoyih saya bepip tur, apasinda appaq jaylap ko`rinedi. Aqilli adam qop bolmaydi. Tilimizde kelbetliktin` predmettin` waqitliq ha`m orinliq belgilerin bildiretug`in tu`rleri ga`pte aniqlawish bolip keledi.

Mis: Keshegi adam agponom qusaydi. U`degi esapti bazardag`i nirq buzadi.

2. Kelbetlik feyilden: Keler esigin`di qatti jappa. Islenetug`in jumislap oylasip alindi.

3. Eki atliq qatar kelip aldin`g`isi son`g`isinin` neden islengenligin materialin bildirip aniqlawish boladi. Mis: On` qaptaldag`i ag`ash ka`t qoyilg`an. Mine, altin gu`z de keldi. Mashina tas joldin` aldina kelip toqtadi.

4. Sanliqtan: Ku`n ayg`ansha on segiz bala jiynaldi. Balalarda ekinshi bo`lmege apardi.

5. Almasiqlardan: Bul qizdi men keshe ko`rgen edim. Geypara adamlardin` o`segine qalmayiq.

6. Ra`wishlerden: Ko`p so`zler aytili. Mol zu`ra`a`toplandi.

7. Eliklewish so`zlerden: Da`lizden tars-tars ayaq dawisi esitildi.

8. Modal` so`zlerden: Kerek na`rseler alindi.

Izafetlik aniqlawishlar. Bunday aniqlawishlar iyelik sepligindegi so`z benen tartim jalg`awindag`i so`zdin` dizbeginen keliwi arqali bir predmet yaki zattin` tiyisli yaki qarasli bolg`an adamdi yaki predmetti bildiredi. Iyelik sepligindegi so`z aniqlawish al tartim jalg`awindag`i so`z aniqlawishi bolip keledi.

1. Atliqlar iyelik sepliginde aniqlawish bolip keledi.

Mis: Gu`lziyanin` isi on`ina aynaldi.

2. Kelbetlikten: Jaqsinin` jati bolmas, jamannin` uyati bolmas.

3. Sanliq: Birinshisinin` boyi uzin, ekinshisinin` boyi kelte.

4. Almasiq: Menin` sin`lim Toshkente oqiydi.

5. Atawish feyil: Oqiwdin` paydasi ko`p.

6. Kelbetlik feyil: Kelgenlerdin` birewin de tanimadim.

Izafetlik aniqlawishlar eki tu`rli bolip keledi. Iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`anip yaki jalg`anbay qollaniladi. Aniqlawishg`a iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`ang`anda ol so`ylewshi ha`m tin`lawshig`a burinnan tanis bir belgini bildiredi. Mis: terektin` japirag`i, ananin` iqlasi, dostin` isi.

Eger aniqlawish uliwma belgini bildirse konkret bir na`rse na`zerde tutilmasa onday aniqlawishqa iyelik sepliginin` qosimtasi qosilmaydi. MisU` Atalar so`zi, ana muhbbati, mashina remonti. Izafetlik aniqlawishlarda to`mendegi jag`daylarda iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`anbaydi.

1. Abstrakt atliqlardan bolg`anda: Baxit qusi, o`mir bosag`asi t.b.

2. Predmettin` atin bildirgende: Berdaq ko`shesi, o`zbek xalqi, No`kis qalasi, A`jiniyaz mektebi. Bular ga`pti bip ag`za dep qaraladi.

Izafetlik konstruksiyalar ha`mme waqit qatar keke bermewi mu`mkin. Mis: Garrinin` kishkene aqlig`i u`yine ele kelmegen edi. Sonday-aq izafetli konstruksiyalardin` ha`mmesi aniqlawish ha`m aniqlawishi bola bermeydi. Bir ag`za dep qaralatug`in jag`daylar da ushirasadi.

Mis: Jazdin` issi ku`nleri baslandi. U`ydin` ishi ele uyqilamag`an eken. Ku`nnin` sa`wlesi o`jirenin` ishin tu`sip tur.

Ayqinlawish

Ayqinlawish aniqlawishtin` ayriqsha tu`ri. Ol predmettin` qosimsha, basqasha atin bildiretug`in aniqlawishlar. Bunda predmettin` qosimsha bildirilgen ati sol predmettin` belgisi dep qaraladi.

Ayqinlawishlar eki atliq so`zdin` jupkerlesiw arqali baylanisip, birewi ayqinlawish, al ekinshisi ayqinlawshi ag`za dep qaraladi. Mis: Jiyen jiraw, Jan`abay palwan, Ernazap alako`z, doktop Xalmuratov t.b. Bunday so`zler ga`pte bir ag`za dep qaraladi.

Mis: Mektep direktori Ta`jen Izimbetov orta boylikdan kelgen, ha`r so`zin ku`ta` salmaqlap, niqlap so`yleytug`in adam.

Ayqinlawish adamnin` laqabin, xizmetine baylanisli atag`in, da`rejesin, qa`sibin bildiredi. Ayqinlawishlar adam atlarinan aldin yaki keyin keke beriwi mu`mkin. Mis: Ayapbepgen shayir, Erjan siypan` t.b. leytenant Elmuratov, professop Ma`mbetov t.b. Ayqinlawishlar eki-u`sh so`zden de boliwi mu`mkin.

Mis: 10-klass oqiwhisi Muratova, qaraqalpaq xaliq shayiri Abbaz Dabilov.

Ayqinlawishlar predmettin` to`mendegi belgili, qa`siyetlerin bildiriwi mu`mkin.

1. Ataq, da`rejesin bildiredi. Serjant Muratov, professop Berdimuratov, dotsent Esemuratov.

2. Ka`sip, mamanlig`in bildiredi. Men`limurat mug`allim, sawinshi Gu`ljamal, traktorshi Jamal.

3. A`melin, xizmet da`rejesin bildiredi: Prezident I.Kapimov.

4. Tuwisqanliq atamalarid bildiredi: Hurman ata, Qizlargo`l jen`gey, Uljan sheshe.

5. Jinisin bildiredi: U`ul bala, qiz bala.

6. Laqabin bildiredi: Jiyenshe sheshen, O`mirbek laqqi. Erjan siypan`.

7. Adamnin: Gu`laydin` a`kesi Sepali, Sultannin` balasi Murat t.b.

Eki atliq juplasip qanday ka`sipke qatnasig`in bildiredi. Mis: letchik-kosmonavt, vrach-terapevt.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Aniqlawish ga`pte qanday xizmet atqaradiW

2. Jupkerlesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar qaysi so`z shaqabinan an`latiladiW

3. Jay, qospa, ken`eytilgen aniqlawishlardi misallar menen tu`sindirin`.

4. Ayqinlawishlarga misallar keltirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirg`i qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

5. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Pisiqlawish.

1. Pisiqlawish ha`m onin` an`latiliwi.

2. Pisiqlawishtin` tu`rleri.

3. Pisiqlawishtin` tolqqlawishtan ayirmashilig`i.

Ga`ptin` so`zler bir-biri menen o`zara grammatikaliq baylanisqa tu`sip belgili ga`p ag`zasi xizmetin atqaradi. Pisiqqawish-ga`ptegi atqaratug`in xizmetine qaray ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalarina kiretug`in sintaksislik kategoriya. Pisiqlawish kategoriyasi ha`zirgi qapaqalpaq tilinde M.Da`wletovtin` «Qaraqalpaq tilinde pisiqlawish kategoriyasi» degen miynetinde (No`kis, 1982) arnawli tu`rde izertlegen. Bul miynette pisiqlawish ha`m onin` tu`rleri, sintaksislik o`zgeshelikleri, ga`ptegi orin ta`rtibi haqqinda so`z etiledi.

Pisiqlawish ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zasi bolip is-ha`rekettin` orinlasiw jag`daylarin isleniw usilin ha`m sog`an baylanisli orin, waqit, sebep, maqset, sha`rt, mug`dar, da`rejesin ko`rsetedi. Demek,

pisiqlawish is-ha`rekettin` birer belgisin bildiretug`in ga`p ag`zasi. Sonliqtan pisiqlawish ga`p ishinde bayanlawish ag`zag`a baylanisli boladi, oni tu`sindiriwin ag`za xizmetin atqaradi. Mis: Qa`dir muzdin` u`stinde ersili-qarsili ju`rdi, piyadalap ketti. Kempir izinen tigilip qaradi. Ol awilg`a qaray ketti. Qalin` tog`aydi japirip kiyatipman. Boyanliqqa kirdim.

Misallarda ko`rgenimizdey pisiqlawish feyilden bolg`an ag`zanin` aldinda turadi. Mis: Pisiqlawishlar qashan? qay waqitta? qay jerde? t.b. sorawlarg`a juwap beredi. Biraq barliq waqitta pisiqlawish bola bermeydi. Mis: Jiynalis erten`. Adamlar atizda. Bunda ga`ptin` keyninde bayanlawish boladi. Pisiqlawishlar to`mendegi so`z shaqaplari arqali bildiredi.

1. Ra`wishler ga`pte ko`binese pisiqlawish boladi. Da`rriw kelin`, keshqurin ketemiz.
2. Feyillerden: Bilgen tawip so`yleydi. Bilmegen qawip so`yleydi.
3. Atliqtan: Ol tog`ayliqqa kirdi. Men mektepten kiyatirman. Iqlas penen jilasa, soqir ko`zden jas shig`adi.

4. Kelbetlikten: Jumisti jaqsi isledi. Ol u`yine kewilli qaytti.

5. Sanliqtan: Jeti o`lshep, bir kes. U`yge eki ma`rtebe keldi.

6. Almasiqlardan: Jumisti qansha islese, sonsha haqi aladi.

7. Eliklewishlerden: Ol meni ko`rip jalt burildi. Bala nandi g`abur-g`ubur awzina basti.

8. Frazelogiyaliq so`z dizbeklerinen. Ol ko`zdi aship jumg`ansha ko`zden g`ayip boldi.

Pisiqlawish o`zi baylanisli bolg`an ag`za menen jupkerlesiw, basqariw usilinda baylanisadi.

Pisiqlawishlardan barlig`i ma`nilik jaqtan birdey emes. Birewi is-ha`rekettin` waqtin, ekinshisi orinan ha`m t.b. bildiredi.

Pisiqlawishlar ma`nilik o`zgesheligine qaray: waqit, orin, sin, mug`dar, da`reje, sebep, maqset, sha`rt, qapsilas pisiqlawishlar bolip bo`linedi.

1. Orin pisiqlawishlar is-ha`rekettin` ornin, shiqqan ornin, bag`itin bildiredi. Orin pisiqlawishlar qaydaW qayerdeW qayaqqa, qaydan, qayaqtan sorawlarina juwap beredi.

Orin pisiqlawishlar jeke so`z ha`m so`z dizbekleri arqali bildirilip ha`r qiyli so`z shaqaplarinan boladi.

1. Ra`wishlerden: Ishten ya sirttan adam ko`rinbeydi.

2. Ken`islik sepliktegi atliqlardan: Arqa-batistan esken samal betin`di qaratpaydi. balalap awilg`a jetiwge asig`isti. Ko`shelerde ha`reket baslang`ani qashshan.

3. Izafetlik konstruksiyalar: Bu`gin universitet ma`deniyat sarayinda kontsert boladi.

4. Sonday-aq atliqlar menen bet, jaq, ta`rep, asti, u`sti, ishi so`zlerinin` dizbeklesiwi arqali da pisiqlawishlar orin ma`nisin bildiredi. Tirkewishler atliq penen dizbeklesip kelip pisiqlawish boladi. Mis: Awilg`a qaray mashina zitqip kiyatir. Mashinanin` ishinde eki adam bar.

Waqit pisiqlawish waqit pisiqlawishi is-ha`rekettin` isleniw waqtin waqitliq ma`nisin bildirip qashan? qay waqitta? qashannan beri? degen sorawlarg`a juwap beredi. Waqit ra`wishler, atawish so`z dizbekleri, sanliq, almasiq, hal feyil, kelbetlik feyiller waqit pisiqlawish xizmetin atqaradi.

Mis: Burin qara suwiq bolip tursa da, bultlar toplanip-toplanip keshqurin jilitti. Azanda erterek turippan. G`QisG` degen tema o`tken ku`ni hawa keshke qaray bultlasip sala berdi.

Eki u`sh ku`nnen berli tu`nletip qar jawsa da bu`gin hawa ashiq edi.

Frazelogiyaliq so`z dizbekleri menen: Ko`zdi aship jumg`ansha jan`ag`i adam ko`zden g`ayip boldi.

Sin pisiqlawish. Is-ha`rekettin` sinin, sapasin, qalay islengenligin bildirp qalayW qa`ytipW qalayinsha degen sorawlarg`a juwap beredi. Sin ra`wishler is-ha`rekettin` sapasin ha`m isleniw usilin bildirip keledi. Sin ra`wishlerden, hal feyiden, kelbetlik feyil, kelbetlik, atliq, eliklewish so`zlerden ha`m so`z dizbeklerinen boladi. Mis: Qizapam ba`rin jaqsi bileli.

Tan`nin` aldinda qawin qoriqtan kelgen ag`am qorildap uyqilap atip edi. Du`sen molla menen de usilay sa`lema`esetug`in edim.

Men orayliq park arqali qayttim. Aldimnan olay-bulay adamlap o`tedi ha`m t.b.

Mug`dar-da`reje pisiqlawishU` Is-ha`rekettin` waqitliq, esarliq, baha ha`m awirliq mug`darin bildiretug`in pisiqlawishlar mug`dar-da`reje pisiqlawishlar boladi. Sorawlari: qansha? Neshe? qansha ret, neshe ret? Qanshadan? Nesheden? Qanshalar? ha`m t.b.

Mis: Sharshag`anliqtan azmaz dem alg`im keldi. Jerdegi balshiq jelimdey ayag`imdi jerden to`rt eli ko`terpeydi. Ele talay ret kelemiz. Ol sol otirisin da ko`p oylandi. Pishiq murni batpastay qalin` qamis apasinan eki saattay yol ju`rip ko`ldin` jiyegine shiqti. Balalar to`rt-to`rtten.

Sebep pisiqlawish: Is-ha`rekettin` isleniw yaki islenbey sebebin bildiretug`in pisiqlawishlar sebep pisiqlawish delinedi. Sorawlari: nege? ne sebepten? ne sebepli? ne ushin? Nelikten? degen sorawlarg`a juwap beredi.

1. Shig'is sepligidegi atawish, kelbetlik feyil, hal feyllerden, atawish so'zlar menen tirkewishlar ha'm ko'mekshi atawishlardan dizbeklesiwinen boladi.

Jiyemurat onin' aniq qaytatug'inlig'in bilgen son' onsha zorlay bermedi. Hayliqqanliqtan qolimdag'i nandi jerge tu'sirip ala jazladim. Jiyemurat japtiwli bilmegenlikten heshten'e aytqan joq edi. Maqset pisiqlawish: Is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiretug'in pisiqlawishlar maqset pisiqlawish delinedi.

Maqset pisiqlawish: nege? ne qiliwg'a? ne ushin? kim ushin? qanday maqset pene? degen sorawlarg'a juwap beredi. Ayxan menen Da'rmenbaydin' oqiwg'a ketiw ushin tayarlanip ju'rgenligin bilmeytug'in edi. Men sira' arnap a'kelip edim.

Da'slep og'an arnap portfel' satip alindi. Olar Watan ushin, su'wikli xaliq ushin gu'resip atrp. Seydan qamis a'kelu'ge shiqti.

Sha'rt pisiqlawish: Is-ha'rekettin' isleniw yaki islenbey sha'rtin bildiredi. Soradi: ne qilsa? ne qilg'anda? qa'ytkende? ne qilmay ko'binese sha'rt meyil ha'm sha'rt meyil toplaninan boladi. Mis: Eger birew menen shatasa qoysa kegirdegine suw ketkenshe aytisadi. Eger Sa'rsenbay ekewimiz awzin basip qalmag'anda a'shkaralanip qaliwimiz so'zsiz edi. So'ytsede og'an da isenbeymen. Qarsilas pisiqlawishlar is-ha'rekettegi qaram-qarsiliqti bildiredi. Qarsilas pisiqlawishlar ne qilsa da? ne qilg'an menen? ne qilmasa? ne qilg'anina qaramastan? sorawlarg'a juwap beredi.

Mis: Orazgu'l jen'gey sir bermeyin degen menen prezentlerinin' so'zgenin bildi. Gu'lim bul na'siyatqa qarsi so'z aytpag'an menen dalag'a shiqpadi. A'met u'yinde erke boliwina qaramastan mektepte onday minezi joq.

Pisiqlawishtin' toliqlawishtan ayirmashilig'i

Toliqlawish ta, pisiqlawish ta ken'islik seplik formasinda, atawish so'zlar menen tirkewishlar din' dizbeklesiw arqali an'latilip keledi. Bunday jag'dayda ma'nilik jaqtan bir-birine jaqin bolip, olarda ajiratiwda qiyinshiliq tuwdiradi.

Pisiqlawish penen pisiqlawish jeke ajiratiwda en' da'slep semantikaliq belgisine, yaa'niy ma'nilik o'zgesheligi esapqa alinadi.

Mis: Quwanishi ju'zinen bilinip tup. Tashkentten qonaqlap keldi. Ka'rimde jurnallar bap. Demek, toliqqawish penen pisiqlawishti ajiratiwda olardin' konteksttegi leksika-semantikaliq ma'nisi sorawlapi, basqa so'zlar menen baylanisip esapqa alinadi. Endi ol sol ju'risi menen awilg'a keldi.

Qadag'alaw ushin sorawlar:

1. Pisiqlawish qaysi so'z shaqaplarinan an'latiladi?
2. Pisiqlawishtin' qanday ma'nilik tu'rleri bar?
3. Pisiqlawishtin' toliqlawishtan ayirmashilig'in tu'sindirir' .

A'debiyatlar:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. No'kis, 1992.
2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.; 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Ga'ptin' aktual' bo'liniwi

1. Tema ha'm pema.
2. Detepminantlar.

Ga'ptin' struktura-semantikaliq du'zilisini u'yreniwde ga'p ag'zalari ayriqsha orin iyeleydi. Sonday-aq, ga'pte belgili bir ma'nili bo'leklerge itibar berilip pikip jan'alig'i xabarlanadi. Mine, usig'an baylanisli son'qi da'wirde ga'pte aktual' bo'liniw degen termin payda bolip, ga'ptin' aktual' bo'liniwi en' da'slep chex lingvisti V.Matezius ta'repinen usinildi. Bul termin izertlewlerde ha'r qiyli atalir ju'r. Al Zakiev o'zinin' «Tatar tili grammatikasinda ga'ptin' aktual' bo'liniwin «so'ylem predmeti» ha'm «so'ylem» jan'alig'i degen terminler menen ataydi.

Ga'ptin' aktual' bo'liniwinde ga'p tema ha'm remag'a bo'linedi. Kontekst yaki situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onin' pikirine tiykar bolg'an bo'lek-tema, al tema haqqinda jan'a xabardi bildiretug'in bo'lek tema dep ataladi.

Tema-ga'ptin' baslaniw bo'legi. tema - tema haqqinda qandayda bir jan'a informatsiya xabarlaytug'in bo'lek, ol xabarlawdin' tiykarig'i mazmuni o'z ishine aladi ha'm ga'ptin' kommunikativlik orayi bolip esaplanadi.

Misali: Bag`da ha`r qiyli miywe ag`ashlari bar. Bag`man ata miywe ag`ashlarga jaqsi ta`rbiya beredi.

Eger orin ta`rtibi o`zgerse, aktual` ag`zalarga da o`zgeris kiredi. Misali: Miywe ag`ashlarga bag`man ata jaqsi ta`rbiya beredi.

Birinshi ga`pte ga`ptin` temasi «Bag`man ata» tuwrali bolsa, al ekinshi ga`pte «Miywe ag`ashlari» haqqinda so`z etiledi.

Ken`eytilgen jay ga`plerde so`zler ornalasiv tg`a`tibi boyinsha baslawish qurami, bayanlawish qurami ha`m determinant bolip bo`linedi.

Ju`zlerin shan` basqan adamlar bazarg`a qaray kiyatir. Ko`sheler// epsili-qarsili ju`rgen adamlar// a`lle qayaqlarg`a asig`ip baratip.

Ga`ptin` aktual` bo`liniwi tek ken`eytilgen jay ga`plep ushin g`ana ta`n. Al tek bir bas ag`zadan du`zilgen ken`eytilgen jay ga`pler, ta`biyat ko`rinislerin bildiretug`in bir bas ag`zali atawish ga`pler, toliq emes ga`pler, so`z-ga`pler tema ha`m temag`a bo`linbeydi. Olar neshe so`zden du`zilse de, kommunikativlik xizmeti jag`inan tema waziypasin atqaradi.

Ga`ptin` aktual` bo`liniwin u`yreniw tekst du`ziwde, awdarma jasawda, tekstlerdi redaktorlag`anda ga`ptegi so`zlerdi yamasa ga`ptin` logikalqq izbe-izligin saqlawda teoriyalıq ha`m praktikalqq a`hmiyetke iye.

Determinantlar

Son`gi ilimiy grammatikalarda ekinshi da`rejeli ag`zalardi u`yreniwde olardin` sintaksislik xizmetindegi ayirim o`zgesheliklerdi esapqa alip jan`a bag`darda u`ypeniwge bag`dar aldi.

Ga`pte birer ag`zanin` ma`nisin ken`eytiriwshi ekinshi da`rejeli ag`zalar (o`zinin` tiykarg`i sintaksislik xizmetinde kelgen aniqlawish, toliqlawish ha`m pisiqlawishlar) ha`m pu`tin ga`pti ken`eytiriwshi ekinshi da`rejeli ag`zalap (tiykarg`i funktsiyasinan basqasharaq toliqlawish ha`m pisiqlawish)- determinantlar. Yag`niy pu`tin ga`pte qatnasqan, onin` mazmunin ken`eytiriwshi ag`zalar determinantlar delinedi. Ga`pte toliqlawish ha`m pisiqlawishlar detepminant ag`za bolip keledi. Determinant ag`zalari o`zgesheligi: 1. Bular a`dettegi ga`p ag`zasi xizmetindegi basqa so`zler menen sintaksislik baylanisi biraz ha`lsizlenedi.

2. Xizmeti jag`inan bir ag`zag`a emes al pu`tin ga`pke qatnasli boladi.

3. Ko`pshilik jag`dayda ga`ptin` basinda baslawish, bayanlawishtan aldin keledi. Determinant waziypasinda toliqlawish ha`m pisiqlawish, ko`binesi, waqit ha`m orin pisiqlawishlar keledi. Mis: Jer betin//qalin` qar qaplag`an. Do`gerekte// hesh adam ko`rinbedi. Biyil jildin` ko`pshilik bo`legine biyday etik.

Ga`pler baslawish qurami, bayanlawish qurami ha`m determinant quramin du`zip keledi. Al ga`ptin` aktual` bo`liniwi boyinsha sol ga`p eki bo`lekke tema ha`m temag`a bo`linedi.

Determinant bolip kelgen so`z tema xizmetinde keledi, al baslawish ha`m bayanlawish qurami tema bolip keledi.

Determinantlar pu`tin ga`ptin` mazmunina qatnasli boliwina baylanisli ga`ptin` basinda keledi. Sintaksislik baylanis jag`inan ga`ptegi basqa ag`zag`g` g`a`rezli bolmaydi, ga`p penen erkin baylanisqa tu`sedi.

Determinant xizmetinde, ko`binese waqit, orin pisiqlawishlar: toliqlawishlar kiredi. Morfologiyani` bildiriliwi jag`inan ken`islik seplik formali ha`m tirkewishli atawishlardan ra`wish, hal feyil, kelbetlik feyil toplamlarinan keledi. Shanani su`u`retip Ja`miylag`a qaray juwirdi. Tu`nge qaray ku`n suwita basladi. Saliymanı keshqurin poezdg`a mingizip jiberdim.

Tema: Ga`pte so`zlerdin` orin ta`rtibi

1. Ga`ptegi o`o`zlerdin` orin ta`rtibi haqqinda.

2. Ga`pte baslawish ha`m bayanlawishlardin` orin ta`rtibi.

3. Ga`pte toliqlawish, aniqlawish ha`m pisiqlawishtin` orin ta`rtipleri.

Tildin` pawajlanıw barisinda qa`liplesken sintaksislik du`zilisinde belgili bip zan`liliqlar bar. So`zler ga`pte qalay bolsa solay ornalaspaydi. Ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik xizmetine qaray belgili ta`rtip penen ornalasadi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ga`p ag`zalarinin` orin ta`rtibi erkin solayda ga`pte ha`r bip ga`p ag`zasinin` qa`liplesken orin ta`rtibi boladi.

Ga`p ag`zalarinin` orin almastiriw olardin` grammatikalıq qurilisina onsha ta`sir qilmaydi. Keshe jawin jawdi. Jawin keshe jawdi.

So`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi ko`pshilik jag`dayda ga`ptin` ma`nisinin` o`zgeriwi, stilistikaliq ta`repine ta`sir jasaydi.

So`zlerdin` erkin orin ta`rtibi a`sirese awizeki so`ylew tilinde ko`p ushiraydi. Sonday-aq so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi stil`lik maqsetlerde ko`rkem shig`apmalarda ushirasadi.

Ga`ptegi so`zler biri-biri menen o`z-ara ma`nilik qatnaslarina qaray ornalasadi. Ga`p ag`zalarinin` orni ga`ptin` du`zilisine ga`p ag`zalarinin` sanina ha`m olardin` qanday so`z shaqaplapinan bolwwina qapry ornalasadi. Ga`p tek bas ag`zalardan quralsa baslawish bayanlawish tu`rnde, al ekinshi da`rejeli ag`zalardin` qatnasinda du`zilse, bas ag`zalar o`zine qatnasli ag`zalar menen birge keledi. Ga`p ishinde ko`binesi turaqli orinda bayanlawish, aniqlawish, jalg`awsiz tuwwa toliqlawish, sin ha`m mug`dar da`reje pisiqlawishlari keledi. Al baslawish, seplik formasindag`i tolqqlawish ha`m pisiqlawishtin` ayirim tu`rlerinin` ga`ptegi orni erkin boladi.

Awilg`a qaray eki atli kiyatir. Eki atli awilg`a qaray kiyatir. Eki atli kiyatir awilg`a qaray. Bul jerde so`zlerdin` orni ta`rtibinin` o`zgeriwi ga`ptin` mazmunina, sintaksislik xizmetine ta`sir etip turg`an joq.

Ko`pshilik tu`pkiy tillerde, sonin` ishinde, qaraqalpaq tilinde bayanlawish ga`ptin` aqirinda, baslawish bayanlawishtan aldın, aniqlawish o`zi aniqlaytug`in so`zden burin, al pisiqlawish penen toliqlawish o`zi baylanisli so`zden burin turadi. Misali: Qubladan jang`a jag`imli salqin samal esedi. Ayxan a`kesi tuwrali ku`nde oylanatug`in edi. Usilay etip so`zlerdin` qa`liplesken orni ta`rtibi tuwra ta`rtip delinedi. Ku`ndelikli awizeki so`ylew tilinde, ko`rkem shig`armalarda so`zlerdin` orni ta`rtibinin` o`zgeriwi jiylay ushirap turadi. Bunday etip so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi anaw yaki minaw so`zge ayriqsha kewil aydariw ushin, emotsionalliq-ekspressivlik obrazliqti payda etiw ushin qollaniladi.

Bunday so`zlerdin` a`dettegi orni ta`rtibinin` o`zgeriwi inversiya delinedi. Invepsiya ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik xizmetine ta`sir tiygizbeydi. Mis: Tek shiqpag`an jani bar edi ja`niwardin`. Usinday ku`tilmegen waqiya bolg`an edi bip ku`ni. Araladiq aq Edildin` qayin`in. Panaladiq ulli juptin` Jayig`in

Jiladi jasil taw sonda, Jiladi keshki juldiz, Jiladi ariwdi joqlap

-Mag`an qaran`, senin` ar-namisin`, Hu`jdanin` bar ma o`zin`nin` ?

-Endi ne kerek sag`an? -Azmaz ko`ter basin`di! -Bul jer u`yin` emesg`oy senin`. -Tarqan ekensen` nadandi. Ayirim jag`daylarda so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi menen olardin` sintaksislik xizmetide o`zgeredi. Ko`binesi, baslawish-bayanlawish pozitsiyasinda kelgen ga`plerde bul jag`day ushirasadi. Watang`a xizmet etiw-ha`r bir insannin` basli waziypasi. Ha`r bir insannin` basli waziypasi-Watang`a xizmet etiw. Bul-bizin` awil. Bizin` awil -bul.

Aqilli bala (so`z dizbegi). Bala aqilli. (ga`p)

Bul jag`dayda so`z dizbegi ga`pke, al ga`p so`z dizbegine aynaladi.

Ga`pte baslawishtin` orni qaraqalpaq tilinde baslawish bayanlawishtan aldın keledi. Baslawish ga`ptin` basinda yaki ortasinda kele beriw mu`mkin. Mis: Qar erten`ine azanda da jawip turdi. Atlar turg`an jerge baraman degenshe Sultan, Murat ton`ip qaldi. Baslawishtin` bayanlawishtan keyin keletug`in jag`daylari da ushirasadi. Bul so`ylew tilinde ha`m ko`rkem shig`armalarda ko`p ushirasadi. Mis: Ne aytpaqshi eken ol oqiwhilarg`a. Ne qusap ketkensen` o`zin`. Ushiwdi qaydan u`yrenip ju`r bul ha`m t.b. Ayrimi jag`dayda u`ndew ga`plepde bayanlawish baslawishtan burin turadi. Jasasin xaliqlar doslig`I!

Tuwra ga`plepde avtor ga`pinin` bayanlawishi baslawishtan burin turadi. Sizler qayda baratirsiz?-dedi ol. Poeziya tilinde ushirasadi.

Keldi ba`ha`r ken`nen jayip qulashin,

Jer betine sewip ku`nnin` quyashin.

Ton`lap erip, balqip ketti qopg`asin,

Taslardi jibitti ku`ni ba`ha`rdin`.

Bayanlawishtin` ga`ptegi orni.

Ga`p ishinde bayanlawishtin` orni turaqli. Bayanlawish ko`binesi ga`ptin` aqirinda turadi. Qosiqlarda, so`ylew tilinde stil`lik maqsetlerde bayanlawish ga`ptin` basinda da keliwi. Mis: Tiyme bug`an! Tart qolin`di!-dep baqirdi.

Birewge aytpasa tap japilip ketetug`inday sezdi o`zin.

Ga`pte toliqlawishtin` orni.

Toliqlawish o`zi baylanisli bolg`an ag`zanin` yag`niy ga`p ishinde ko`pshilik jag`dayda bayanlawishtan aldın turadi. Sultamurat pildi de, maymildi da ha`m basqada haywanlardi o`z ko`zi menen ko`rgen. Sizler tu`siniwin`iz kerek bug`an. Barliq maqluqatlar orninan turdi. Qarsi alip, qutliqlap shiqti ba`ha`rdi.

Aniqlawish o`zi aniqlaytug`in so`zden aldın turadi.

Mis:Ko'k jipektey ko'gergen jon'ishqalar, g'aliday bolip qulpirip jatqan gu'zlik biydaylap ko'rindi.

Pisiqlawishtin' ga'ptegi orni.

Pisiqlawishlar ga'ptegi orin ta'rtibi boyinsha bayanlawishtan aldin keledi. Misali: Ko'she boylap a'ste ju'rip kiyatir. Ko'pshilik jag'daydlarda waqit ha'm orin pisiqlawishlar ga'ptin' basinda keledi. Misali: Azanda ku'n salqin edi. Toshkentten keshe keldi.

Qadag'alaw ushin sorawlar:

1. Ga'ptin' aktual' bo'liniwi degen ne?
2. Tema ha'm tema dep nege aytamiz?
3. Determinant ag'za xizmetinde qanday so'zler qollaniladi?
4. Ga'p ag'zalarinin' tuwra ta'rtibi qanday boladi?
5. Inversiyaliq orin ta'rtip qanday boladi?

A'debiyatlar:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. No'kis, 1992.
2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. Nurmanov A. va boshqalar. Wzbek tilining mazmuniy sintaksisi. T.: 1992.
5. Uzbek tilida aktual' bwlinish va pozitsion masalalar. Toshkent, 1984.

Tema: Bir bas ag'zali ga'pler

1. Bir bas ag'zali ga'plerdin' grammatikaliq o'zgeshelielpi.
2. Feyil bip bas ag'zali ga'plep: iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi uliwmalasqan, iyesiz ga'plep.
3. Atawish bir ag'zali ga'p. Ataw ga'p ha'm onin' tu'rleri.

Bir bas ag'zali ga'pler jay ga'plerdin' bir tu'ri. Bir bas ag'zali ga'plep ha'zirgi u'zbek tilinde M. Pasulovtin' «Ha'zirgi u'zbek a'debiy tilindegi bir sostavli ga'pler» degen miynetinde arnawli tu'rde izertlengen. Al, qaraqalpaq tilinde «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi»nda ken' tu'rde so'z etiledi.

Eki bas g'azali ga'plerde bas ag'zalar ayirim-ayirim o'z quralina iye boladi. Mis: Qatara egilgen terekler awilg'a sa'n berip tup. Misaldag'i qatara egilgen tereklep-baslawish qurami, al awilg'a sa'n berip tup-bayanlawish quraminan turadi.

Al, bir bas ag'zali ga'plerde tek bir bas ag'za qatnasadi. Bunday ga'pler baslawish qurami, yaki bayanlawish qurami dep ajratilmaydi. Predikativlik tek bir ag'za arqali bildiriledi. Bir bas ag'zali ga'plerde ekinshi bas ag'zanin' qatnasiwi sha'rt emes, lekin bir bas ag'zali ga'ptin' ha'r bir tu'ri o'zinin' grammatikaliq o'zgesheliklerine, du'zilisine qarap ya baslawish, yamasa bayanlawish qurami bildirip turadi. Keshki waqit (baslawish qurami). Bunnan keyin meni irikken joq. (bayanlawish qurami). Demek, bir bas ag'zali ga'plep dep bip bas ag'zanin' quraminan du'zilip, ekinshi bas ag'zali talap etpeytug'in ga'plep. Bunday ga'plerde ga'ptin' bip bas ag'zadan tupiwi onda bip bas ag'zzanin' tu'sip qalg'anin bildirmeydi. Bir bas ag'zadan du'ziliw bunday ga'pler ushin normal jag'day bolip esaplanadi. Sonliqtan bunday ga'plerdi toliq emes ga'plerden ajiratiwimiz kerek. Misali: -Bag'dagu'ldi taniysan' ba? - Taniyman. (toliq emes ga'p).

Bir bas ag'zali ga'pler ilimiy grammatikalarda ha'r qiyli atalip ju'r. Ayirim miynetlerde baslawish bir bas ag'zali, bayanlawish bir bas ag'zali, al ayirimlarinda bir bas ag'zali ga'pler dep ataladi.

Bir bas ag'zali ga'pler bas ag'zanin' qaysi so'z shaqabinan boliwina qaray feyil bir bas ag'zali ha'm atawish bir bas ag'zali ga'plep bolip bo'linedi. Feyil bip bas ag'zali ga'plepde bas ag'za feyildin' ha'r qiyli formalari arqali bildiriledi. Ga'ptin' iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi uliwmalasqan ga'p ha'm iyesiz ga'p bolip bo'linedi.

Atawish bir ag'zali ga'plerde ga'ptin' predikativlik ma'nisi atawish so'zlerden bolg'an bir bas ag'za arqali an'latiladi. Bug'an ataw ga'p kiredi. Ayirim miynetlerde pretikativ, nominativ ga'p dep te ataladi.

Bir bas ag'zali ga'plep pikirdin' iqsham, tu'sinikli, aniq boliwina ta'sir jasaydi. Ko'rkem a'debiyatta, awizeki so'ylewde jiyyi qollaniladi.

Iyesi belgili ga'p

Iyesi belgili ga'plerde baslawish qollanilmaydi, lekin bayanlahishtin' qaysi bette, sanda turiwina qaray baslawish belgili bolip turadi. Mis: Awilg'a qaray kiyatirman. Aygu'ldi ko'rdin' be? Bunday ga'plerdi baslawishti qollaniw menen eki bas ag'zali ga'pke aynaldiriw mu'mkin. Iyesi belgili ga'plerde bayanlawish formasi arqali baslawishi belgili bolip turadi. Bayanlawishlari aniqliq meyildin' I-II bet fopmrsinda keledi. Misali: Ku'n batir qas qarayg'ansha oynadiq. Mug'allimsen'. Barliq jag'daylardi tu'sindir. U'shinshi bet formasi siyrek qollaniladi. Ayirim dara baylanisli bolg'an oy-pikirlerdi bayan

etiwde ha`reket iyesi belgili bolg`anliqtan son`g`i ga`plerde tu`sirilip qollaniladi. Mis: A`kelgen ot-sho`bimdi mallarg`a saldim. Qoylardi qorag`a qamadim.

Iyesi belgisiz ga`p

Iyesi belgisiz ga`plerde de baslawwsh qollanilmaydi. Is-ha`rekettin` iyesi aniq bolmay, bayanlawishi aniq meyildin`n`III bet formasi arqali bildiriledi. Is-ha`rekettin` iyesine aniq diqqat awdarilmaydi. Misali: Jerlerdi gu`zde suwg`ardi. Bunnan keyin meni irikken joq. Iyesi belgisiz ga`plepde is-ha`rekettin` iyesi to`mendegi jag`daylarda qollanilmaydi.

1. Is-ha`ekettin` iyesi ko`p bolg`anliqtan, og`an diqqat awdarilmaydi. Balalardi internatta ta`rbiyaladi. Oqiwg`a qabil etti.

2. Is-ha`rekettin` iyesi tek kontekstten belgili boladi. Mis: Universitetti pitkerge. On jildan berli mektepte isleydi.

3. Is-ha`rekettin` iyesi aniq bolmaydi. Mis: Ha`zir paxtanin` ko`pshilik bo`legin qol menen teredi. Bir ta`repte salini orip atirsa, bir ta`repte salini tu`weklep atip.

Iyesi uliwmalasqan ga`pler

Iyesi uliwmalasqan ga`plerdin` bayanlawishi ga`ptin` iyesin ko`rsetip tqrsa da, is-ha`reket belgili bir betke emes, al ko`pshilikke qarata aytiladi. Ga`ptin`n`mazmuni ko`pshilikke qaratilg`an boladi. Mis: Ne eksen` soni orasan`. A`dep oyla, keyin so`yle. Iyesi uliwmalasqan ga`plerdin` bayanlawishlari II bet buyriq meyili formasinda keledi. Ko`binese, naqil-maqallarda qollaniladi. Mis: Issini o`zin`e bas, jaqsa qon`sin`a bas. Iyesi uliwmalasqan ga`pler shaqiriq, su`renlerde qollaniladi. Ga`ptin` mazmuni ko`pshilikke u`sh betke ten`dey tiyisli bolip keledi. Mis: Atizlardi ba`ha`rgi egiske puxta tayarlayiq! Elim dep jurtim dep janip jasan`!

Ko`rkem shig`armalarda da qollaniladi. Ko`n`il shad. Ha`r na`rsege qizig`asan`. Su`winesen`. Qalay shadlanbassan`. Bundayda o`zin`e ma`det izleysen`.

Iyesiz ga`pler

Iyesiz ga`plerdin` baslawishi joq, oni bayanlawish arqali da tawip qoyiwg`a da bolmaydi, za`ru`rligi de sezilmeydi. Bunday ga`plerdin` bayanlawishi III bettegi feyil so`zden boladi ha`m og`an baslawish hesh talap etilmeydi. Misali: Endi qarap turiwg`a bolmaydi ! A`depsizlik islewge bola ma? Iyesiz ga`plerdin` bayanlawishi feyildin` belgili formalari arqali an`latiladi.

1. Buyriq, tilek meyller III bet formasinda. Mis: Waqittan o`nimli paydalanilsin!

2. Kelbetlik feyil menen joq so`zi dizbeklesip keledi. Mis: Jerlerdi suwg`ariw isine ele kirisilgen joq.

3. Ayirim feyller o`zinin` grammatikaliq iyesi menen birigip bir tu`u`inikti an`latip, bip bayanlawish ag`za bolip keledi. Mis: Tan` atti. Jariq tu`sti. Qaran`g`i tu`sti. Shaqmaq shaqi. Adamlardin` ha`r qiyli halati, jag`dayin bildiretug`in so`zler: Jani shiqti. Uygisi keldi. Ko`rgisi keldi. Barg`isi keldi.

4. Kerek, lazim, da`rka`r, za`ru`r, mu`mkin so`zleri atawish feyil menen dizbeklesip keledi. MisU` Jumisti o`z waqtinda baslaw kerek. Shigit egisin tezletiw za`ru`p.

5. Bayanlawishlar tuwra keldi feyili menen bolg`anda ga`p iyesiz boladi.

Oni ko`r ku`tiwimizge tuwra keldi. Jumisti qayta islewge tuwra keldi.

6. Hal feyili menen bolmaq so`zinin` dizbeklesiwi arqali bayanlawish an`latilg`anda: Ilimdi miynetsiz iyelep bolmaydi. Aydi etek penen jawip bolmaydi.

Iyesiz ga`plerdin` bayanlawishlari atawish so`zlerden de boladi. Misali: Sizge jaqsi. Aytiwg`a an`sat.

Atawish bir bas ag`zali ga`p

Ataw ga`p

Ataw ga`p ilimiy grammatikalardi nominativ ga`p dep te ataladi. Ataw ga`pler bir predmet yaki ha`diysenin` ha`zirgi waqitta bar ekenligin krpsetedi. Birer na`rseni ataw arqali ataw ga`p bola bermeydi.

1. Ataw ga`plep ataw sepligindegi atawish so`zlepden boladi.

2. Ga`ptin` keyinde logikaliq yamasa dawamli pauza islenedi. Jaziwda noqat ya u`ndew belgisi qoyiladi.

3. Ataw ga`p ha`zirgi so`ylenip atirg`an waqitqa baylanisli birer na`rseni tastiylaydi.

Misali: Ba`ha`r. 1980-jil (Mazmuni boyinsha ha`zir a`yne ba`ha`r waqti degendi tastiylaydi). Ataw ga`plep ko`rkem a`debiyatta jiyi ushirasadi. A`siresi, poeziya, proza, dramaturgiyada pikirdin` iqsham, qisqa, az so`z benen ko`p ma`ni beriw ushin qollaniladi. U`lken awil. Qatara egilgen terekler, Tekstte da`slep ataw ga`p berilip, keyin basqa ga`pler onin` ma`nisin ken` tu`sindiredi. Ataw ga`pler du`zilisi jag`inan ken`eyilmegen ha`m ken`eytilgen tu`rde qollaniladi. Ken`eyilmegen ataw ga`pler bir so`zden boladi. Mis: Gu`z. Tu`n. Tastaw qaran`g`i.

Al, ken`eytilgen ataw ga`plerde aldinda tu`sindiriwshi ag`zalar boladi. Mis: 1997-jildin` gu`zi. Ku`n shig`ip kiyatirg`an waqit. Ataw ga`plerde bayanlawishliq qa`iyette bar degen pikirlep de bar. Ataw ga`pler ha`r qiyli ma`nilik o`zgesheliklerge iye:

1. Waqit ma`nili ataw ga`p. Bunday ataw ga`plerde waqit ma`ninin bildiretug`in atawish so`zler qollaniladi. Mis: Ba`ha`rgi waqit.

2. Orin ma`nili ataw ga`pler: Ushi-qiyiri joq sho`listan. Da`r`ya boyi. Jaman shig`anaq.

3. Kelbetlik ha`m kelbetlik feyiller atawish so`zler menen dizbeklesip ataw ga`plerdi du`zedi. Mis: Ken`dala. Gu`rildegen traktop. Qatti boran.

4. Sanliq so`zler waqit ma`nili so`zler menen dizbeklesip keledi. Mis: 1942-jil. Qaqaman qis. 1945-jil. Dekabr`din` son`g`i ku`nleri.

5. Atliq so`zler a`ne, mine so`zleri menen dizbeklesip kelip ataw ga`pler du`zedi. Mis: Mine, azamat!A`ne, nag`iz dos !

Ataw ga`pler ma`nilik o`zgesheligine qaray: tastig`iqlawshi, eleslewshi, menshikli ataw ga`pler bolip bo`linedi.

1. Tastiylawshi ataw ga`pler waqiya, ha`diyse, qubilislaridin` sol waqitta, ha`a`zirgi waqitta bar ekenligin tastiylap ko`rsetedi. Misali: Tu`n. Tastay qaran`g`i, Duman. Ku`nnin` ju`zi ko`rinbeydi.

2. Eleslewshi ataw ga`pler waqiya, ha`diyseni eleslep ko`rsetedi.

MisU` O-oy, du`n`ya-ayA` Eh, o`tken o`mirimA`

3. Menshikli ataw ga`plerge gazeta-jurnallardin`, ko`rkem shig`armalardin`, ma`kemelerdin`, oqiwr orinlarinin` atlari kiredi. Mis: Berdaq atindag`i Qaraqalpaq ma`mleketlik universiteti. «Qaraqalpaq qizi» romani.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Bir bas ag`zali ga`plerdin` qanday o`zgeshelikleri bar?

2. Bir bas ag`zali ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

3. Ataw ga`p ha`m onin` o`zine ta`n o`zgesheligin aytin`.

A`ebiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Gomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlozheniya v tyurkskix yazikax.

6. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Bo`linbeytug`in ga`pler

So`z-ga`pler

1. So`z-ga`pler haqqinda tu`sinik.

2. So`z-ga`plerdin` tu`rleri.

3. So`z-ga`plerdin` toliq emes ga`plerden o`zgesheligi.

So`z-ga`plep jay ga`plerdin` ayriqsha bir tu`ri. So`z-ga`pler du`zilisi jag`inan ko`bine bir so`zden yamasa ga`p ag`zalarina bo`linbeytug`in so`z dizbeginen boladi. Sonliqtan, so`z-ga`plep son`g`i ko`pshilik sabaqliqlapda «bo`linbeytug`in ga`pler» termini menen de ataladi.

Bo`linbeytug`in ga`plerge ga`p ag`zasi xizmetinde emes, al xabarlaw intonatsiyasi arqali g`ana kommunikativlik xizmet atqaratug`in so`zler kiredi.

Haqiqatinda da, tilimizde bir so`zden turatug`in ga`plerdin` tu`ri ko`p. Bir bas ag`zali ga`pler, toliq emes ga`pler de bip so`zden boliwi mu`mkin. Biraq bul so`zler o`zinin` leksikaliq ma`ninin toliq saqlag`an bolip ga`pte ha`r qiyli ga`p ag`zasi xizmetinde qollaniladi. Al, so`z-ga`pler leksikaliq ma`nisi toliq bolmag`an so`z shaqaplari (modal`, tan`laq, modal`liq ma`nige iye) arqali bildiriledi. Olar sintaksislik ma`nige iye boladi da, biraq sintaksislik qatnas bildipilmeydi, sebebi sintaksislik qatnas ga`p ag`zalarina bo`linetug`in ga`pler arasinda boladi. Sonliqtan, so`z-ga`plerde ga`p ag`zalarina bo`liniw imkaniyati joq. Bo`linbeytug`in ga`plerdin` du`ziliwinde intonatsiya basli pol` atqaradi. Olardin` predikativliginde, modal`lig`i da intonatsiya arqali bildiriledi. Misali: -A`dimurattin` u`yi usi ma?

-Awa.

-Ol kisi u`yinde bar ma?

-Joq.

Bo`linbeytug`in ga`plerdin` o`zine ta`n o`zgesheligi bar:

1) So`z-ga`pler bir so`zden yamasa bo`linbeytug`in so`zlerdin` dizbeginen boladi.

2) so`z-ga`pler kontekst yamasa situatsiyag`a baylanisli kommunikativlik xizmet atqaradi.

3) soʻz-gaʻpler jay gaʻplerdinʻ ayriqsha bir tuʻri.

Soʻz-gaʻp xizmetinde qollanilatugʻin modalʻ, tanʻlaq soʻzler tiykargʻi gaʻptinʻ quraminda kiris agʻza xizmetinde de qollaniladi. Misali: Awa, anaw kuʻngi men aytqan jigit usi. Meyli, sizinʻ-aq aytqaninʻiz bolsin. Misallardagʻi awa, meyli soʻzleri gaʻptegi oy-pikirge qatnasli maqullaw maʻnisinde kiris agʻza bolip kelgen.

Soʻz-gaʻpler semantikaliq haʻm kommunikativlik xizmeti boyinsha bir neshe tuʻrlerge boʻlinediUʻ maqullaw, biykarlaw, soraw, emotsionalʻ, tanʻlaq, buyriq, etiket (uʻrp-aʻdet, qarim-qatnas) seske eliklewish, vokativ soʻz gaʻpler).

Oʻz gezeginde soʻz-gaʻplerdinʻ haʻr bir tuʻri bir neshe modalʻliq, emotsionalʻ-eksppessivlik-maʻni anʻlatadi.

1. Maqullawhi soʻz-gaʻpler.

Maqullawshi soʻz-gaʻpler ekinshi bir soʻylewshininʻ gaʻpine qatnasli maqullaw, kelisim beriw, juwap qaytariw maʻnilerinde qollaniladi. Maqullawshi soʻz-gaʻplerdinʻ xizmetin tiykarinan awa soʻzi haʻm gaʻptegi qollaniliwi jagʻinan awa soʻzine maʻnilesi maqullaw maʻnisin bildiretugʻin aʻlbette, duris, tuwra, muʻmkin, maqul, aʻjep, yaqshi, meyli, juʻdaʻ jaqsi, juʻdaʻ maqul soʻzleri atqaradi. MisaliUʻ

- Aman, sen Qurbanninʻ uʻyine barasanʻ.

- Maqul.

- Eshbaydi da ertip kelesenʻ.

- Yaqshi.

2. Biykarlawshi soʻz-gaʻpler. Soʻz-gaʻplerdinʻ bul tuʻri soʻylewshininʻ pikirine yaki sorawina biykarlaw maʻnisindegi juwapti yamasa kelisim beriw maʻnisin bildiredi. Biykarlawshi soʻz-gaʻplerdinʻ xizmetinde joq, yaq, yagʻ-aʻ, hesh, hesh qanday, duris emes, naduris t.b. biykarlaw maʻnisindegi soʻzler qollaniladi.

- Xalqabadta tanis uʻyinʻ bar ma?

- Joq.

- Ele gazetani oqimadinʻ ba?

- Yagʻ-aʻ.

3. Soraw soʻz-gaʻpler.

Soraw soʻz-gaʻpler aytilgʻan oy-pikirge qatnasli soʻylewshininʻ sorawin bildiredi. Soraw soʻz-gaʻptinʻ xizmetin ne, nege, newe, qalay, maʻselen, pastan ba, duris pa, solay ma, ne baʻle, qqydem hosh t.b.

Mis: -Kenʻseninʻ aldinda koʻlik joq gʻoy

- He: Nege?

- Turgʻan jerinde traktop da joq deydi!

- Ne deysenʻ?

- Arzim bar.

- Xosh.

4. Buyriq soʻz-gaʻpler.

Buyriq soʻz-gaʻpler daʻslepki gaʻptinʻ anʻlatilgʻan pikirge qatnasli buyriq, oʻtiniw, jekiriniw, kesip aytiw t.b. maʻgʻilderdi bildiredi. Buyriq soʻz-gaʻpler xizmetin tanʻlaqlar, modalʻlqq maʻnige iye feyiller, buyriq maʻnisindegi eliklewish soʻzler atqaradi.

Misali: -Qoysanʻ-aʻ. Qolindagʻi qilishti sermedi Oʻmirbay.

- Oʻsh! Bul gaʻpinʻdi heshkim esitpesin!

- Posh, posh! Jol ber, shigʻinʻ bir shetke!

- Shiq, shiq! Shiq deymen! Diywana bolsanʻ esikte tur.

5. Etiketlik soʻz-gaʻpler.

Etiket-bul adamlardinʻ oʻzara aʻdepli, atayi, maʻdeniyatli qarim-qatnas jasawi. Xalqqmizdinʻ aʻsirler dawaminda qaʻliplesken, olardinʻ uʻpr-aʻdet daʻstuʻrleri, qarim-qatnas jasaw tuʻrleri bar. Olar-saʻlemlesiw, tilek bildiriw, maqtaw, xoshemetlew, naʻsiyatlaw, xoshlasiw t.b. Bunday soʻzlerge assalawma aʻleykum, waleykum assalam, saʻlem, xosh, haq jol, jolinʻiz bolsin, qirmangʻa bereket, harmanʻ, bar bolinʻ t.b.

-Xosh bolinʻ!

-Xosh koʻriskenshe.

-Men kete bereyin, biy agʻa.

-Jolinʻ bolsin!

-Ay barip, aman kel, bawirim.

6. Seske eliklewish soʻz-gaʻpler.

Soʻz-gaʻplerdinʻ bul tuʻrining xizmetin adam yamasa haywanlargʻa, basqa da predmetlarga qatnasli aytilatugʻin seske eliklewish soʻzlep kippedi.

Tuʻrkiy tillerde soʻz-gaʻplerdinʻ seske eliklewish soʻzlar arqali bildiriletugʻinligʻi aytiladi. Oʻzbek tilinde soʻz-gaʻplardi arnavli izertlegen Shadmanov soʻz-gaʻplerdinʻ oʻzgesheligin koʻrsetedi.

Seske eliklewish soʻz-gaʻpler adamlargʻa baylanisli qollaniladi.

Mis: Heh. heh-he-eAʻ - Keshegi jumis paAʻ Aytguʻl kuʻlkisi kelmesede kuʻldi.

-O duʻnʻyada alarsanʻ eginʻdi!

-Wa-ha-ha

Predmet, haʻdiyselerdinʻ ses shigʻariw haʻreketin bildiredi.

-Waj-waj, bijj-bij. Sipttagʻi kuʻwgen maydinʻ iysi ishke kirdi.

7. Tanʻlaq soʻz-gaʻpler.

Tanʻlaq soʻz-gaʻpler oʻz aldina gaʻplik intonatsiyagʻa iye bolgʻan tanʻlaq soʻzler kiredi. Tanʻlaq soʻz-gaʻpler tiykarinan kontekst yamasa soʻylew sharayatina baylanisli bolip keledi. Olar kontekst haʻm soʻylww sharayatidan tisqari oʻz aldina kommunikativlik xizmet atqara almaydi, tiykarigʻi gaʻptegi aytilgʻan pikirge, waqiya haʻm haʻdiysege soʻylewshwninʻ haʻrotuʻpli tanʻlaniw, oʻkiniw, qaygʻiriw, quwaniw, yoshlaniw t.b. subʻektivlik qatnaslardi bildiredi.

-Aʻstawpiralla, Aʻstawpiralla! Ne deydi bala!

-Haw, oybay! Meninʻ bip oʻzimdi taslap ketpekshimisenʻ?

-oʻybey sorim ! Biykesh sagʻan ne boldi!

-Pah-pah! El ishi degen-aʻ!

8. Vokativ soʻz-gaʻpler.

Pus haʻm tuʻrkiy tillerdegi ilimiy miynetlerde, sabaqliqlarda, ilimiy grammatikalarda qaratpa soʻzlerdinʻ gaʻplik intonatsiyagʻa iye bolip, vokativ soʻz-gaʻp xizmetinde kelgen tuʻrlepi haqqinda haʻr tuʻrli pikirler bar. Bir qatar ilimiy miynetlerde vokativ gaʻpler bir bas agʻzali gaʻplerdinʻ ayriqsha bir tuʻri dep qaraladi. Ekinshi topar miynetlerde ataw gaʻptinʻ maʻnilik tuʻrlerine kirgiziledi. Al, uʻshinshi topardagʻilar boʻlinbeytugʻin gaʻplerge kirgizedi. Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasinda vokativ gaʻpler haqqindagʻi til ilimindegi pikirlerge suʻhwne otirip, oni soʻz-gaʻptinʻ bir tuʻri dep qaraydi.

Vokativ soʻz-gaʻpler sirtqi formasi jagʻinan oʻz aniqlawishina iye bolgʻan ataw gaʻplerge usagʻan menen, olardi gaʻp agʻzalargʻa boʻliwge bolmaydi. Vokativ soʻz-gaʻpler shaqiriw, qaratiw maʻnisindegi apa, agʻa, ata, balam, xalayıq, joldaslar h.t.b. gʻalabaliq atliqlardan, qaratpa maʻnisindegi qollanilgʻan adam atlarinan, geypara tanʻlaqlardan, turaqli oʻoʻz dizbeklerinen boladi. Misali:

-Xalayıq! Xalayıq! Usi aydinʻ ortasi bir-birewge miriwbet kuʻni!

-Haʻy shimshiq! Qirgʻiy bolgʻisi kelgen shimshiq! Maman biydinʻ tislengen ashiwli gaʻpi Esengeldininʻ jeti juʻwesinen oʻtti.

- Paʻrip ana ! Balasininʻ atlanip baratirgʻanin sezbeydi, bilmeydi.

Solay etip vokativ soʻz-gaʻpler soʻz-gaʻplerdinʻ bir tuʻpi bolip esaplanadi.

Soʻz-gaʻpler duʻzilisi jagʻinan bir bas agʻzali gaʻplerge, toliq emes gaʻplerge usas bolgʻani menen oʻzine taʻn oʻzgesheligi menen ajralip turadi. Misali: -Boldi maʻ-dep soradi Daʻniyar

-Boldi (toliq emes gaʻp) Soʻz-gaʻplerdinʻ oʻzgesheligi kontekstke qarap belgili boladi.

Qadagʻalaw ushin sorawlar:

1. Soʻz-gaʻpler degenimiz ne?

2. Soʻz-gaʻplerdinʻ qanday tuʻrleri bar?

3. Soʻz-gaʻplerdinʻ toliq emes gaʻplerden oʻzgesheligin misallar menen tuʻsindirinʻ.

Aʻebiyatlar:

1. Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasi. Noʻkis, 1992.

2. Haʻzirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Noʻkis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Gulomov A., Asgʻarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Shadmanov E. Hozirgi uzbek adabiy tilida suz-gaplar. Toshkent, 1994.

6. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikalq qollanba. Noʻkis, 2000.

Tema: Toliq emes gaʻpler

1. Toliq emes gaʻplerdinʻ sintaksislik oʻzgesheliklari.

2. Toliq emes gaʻplerdinʻ tuʻrleri.

3. Toliq emes gaʻplerdinʻ stilʻlik qollaniliwi.

Oʻzininʻ duʻzilisi, kommunikativlik xizmeti, qollanilwwi jagʻinan basqa sintaksislik kategopiyalardan ayirilip turatugʻin jay gaʻplerdinʻ bir tuʻri toliq emes gaʻpler. Haqiyqatinda da, toliq

emes ga`plerde toliq ga`plerdegidey a`dettegi za`ru`rli grammatikaliq struktura saqlanbaydi. Oy-pikirdi aytiwg`a tiyisli bolg`an ga`p ag`zalarinin` geyde birewinin`, al ayirim orinlarda bir neshesinin` tu`sirilip qaldiriliwi toliq emes ga`pler ushin xarakterli boladi. Misali:

-Buni kim alip kelip berdi?

-Apam.

-Puchka siziki me?

-Awa.

-Oni qay jerden aldin`iz?

-Hindistannan.

Bul ga`plerde ga`p ag`zalarinin` bir neshesi tu`sirilip aytilg`an. Toliq emes ga`pte tu`sirilip qaldirilg`an bo`lektin` mazmuni kontekstten belgili bolip turadi ha`m bul ag`zanin` qollaniliwi talap ta etilmeydi.

O`zbek tilinde toliq emes ga`plerdi arnawli tu`rde izertlegen A.Boboewa toliq emes ga`plerdi qa`siyetlerine, qollaniw sharayatina, belgilerine qaray monologta, dialogta, qospa ga`plerde qollanilatug`in toliq emes ga`pler dep bo`ledi. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasinda da toliq emes ga`pler u`sh tu`ri bo`lip u`yrenilgen.

Monologliq toliq emes ga`pler ko`rkem a`debiy tilde, prozaliq, dramaliq shig`armalarda, naqil-maqallarda, baspa so`z betlerinde jiwi qollaniladi. Monologliq toliq emes ga`pler u`sh tu`rge bo`linedi.

1. Kontekstlik toliq emes ga`pler.

2. Situativlik.

3. Elliptikaliq.

Kontekstlik toliq emes ga`plerde tu`sirilgen ag`za kontekst arqali belgili boladi.

Misali: Ta`g`diyri awir. O`z jumisina sonsha berilgen. (T.Q.)

Ol usi jalg`iz sorawg`a juwap izleydi. Tappaydi. (T.Q). Bunday jag`dayda ha`rqanday adam da oylanadi. A`sirese, alimlar. (K.M.)

Situativlik toliq emes ga`plerde so`ylew shapayati yamasa situatsiya jetekshi opindi iyeleydi.

-Qalay?-dedi Da`wletov oni ko`riwden ushin tu`rgelip.

-Kewildegidey,-dep Mamutov Da`letovtin` aldindag`i stoldin` qaptalina qoyilg`an kreslog`a otirdi.

Elliptikaliq toliq emes ga`plerdin basli belgisi-onin` dara turip qollanilwwinda.

MisaliU` Ha`mme shembilikke!

Alip anadan, at biyeden.

Awiriw astan, daw qarindastan.

Sem`yan` baxitli, sen de baxitlisan`, Polat!

-Tek senin` menen .(G`.S).

Dialog-bul o`z ara pikip alisiwdin`, qarim-qatnas jasawdin` ayriqsha tu`ri. Dialog soraw-juwap, retinde tu`rinde a`melge asadi. Mine, usinday dialogliq o`ylesiwlerde toliq emes ga`pler ko`plep ushirasadi.

-Asqar ag`a, Kenesarinin` elshileri qayda?

-Qaytti. (T.Q)

-Awildan qashan shiqtin`?

-Bu`gin azanda.

-Qayda barasan`?

-Sizin` u`yge.

Toliq emes ga`pler bir neshe tu`rde boladi.

1. Baslawish tu`sip qalg`an boladi.

Mis: -Erten` toyg`a Erman da bara ma?-Baradi.

2. Bayanlawish aytilmaydi.

-Erten` toyg`a kim baradi? -Erman.

3. Baslawish ta, bayanlawish ta aytilmay, ekinshi da`rejeli ag`zalar aytiladi.

-Ag`am qashan ketedi?

-Erten`.

-U`yleri qay jerde?

-Alista.

Toliq emes ga`p jeke alg`anda ga`pke ta`n belgileri ko`rinbewi de mu`mkin. Onin` quramindag`i so`zlerdin` jetispewshiligi sezilip turadi. Keyingi ga`plepden qaysi so`zdin` tu`sip qalg`anlig`i bilinip turadi.

Toliq emes ga`p diologlardan basqa orinlarda da pikiirdegi iqsham boliwi ushin qollaniwi mu`mkin.

Bunday jag`daylarda ko`binese bayanlawishi bolmaydi.

MisU` Qaptalda ag`ash ka`t. Sol jaqta eki a`ynek.

Bunday ga`plepde baslawish orin, waqit pisiqlawishlari ha`m toliqlawishlar menen ken`eyip keledi.

Ayirim toliq emes ga`pler sa`lemlesiw, qutliqlaw, shaqiriq ma`nilerinde de qollaniladi.

Mis: Bayramin`iz benen! Tuwilg`an ku`nin`iz benenA` Xaliqlar doslg`i ushin? Eldin` birligi ushin!

Qospa ga`plerdin` quraminda da toliq emes ga`pler ushirasiwi mu`mkin.

Mis: Ol xalqin su`wedi, al xaliq oni.

Samal da espeydi, shaqmaqta shaqpaydi, tip-tinish.

Tariyxsiz xaliq, al xaliqsiz tariyx bolmaydi.

Demek, toliq emes ga`pler bip aytilg`an so`zdi qayta-qayta ta`kirarlamay pikirdi jiynaqli, iqsham etip aytiw ushin xizmet etedi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Toliq emes ga`ptin` toliq ga`plerden o`zgesheligi qanday?

2. Toliq emes ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

3. Toliq emes ga`pler qanday stil`lik o`zgesheliklerge iye.

A`debiyatlap:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis No`kis,1996.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi, No`kis,1992.

3. A.Gulomov, M.Asqarova. Hozirgi uzbek adabiy tili. Toshkent, 1987.

4. A.Boboeva. Hozirgi uzbek adabiy tilida twliqsiz gaplap. Toshkent, 1978.

Tema: Basqanin` ga`pi ha`m onin` beriliwi

1. Basqanin` ga`pinin` beriliw usillari.

2. Tuwra ga`p ha`m avtor ga`pi.

3. O`zlestirilgen ga`pler.

Ga`p en` a`hmiyetli ha`m za`ru`rli til birligi bolip tabiladi. Til adamlardin` qapim-qatnas qurali bolsa, ga`p sol qapim-qatnasti bildiriwshi, ju`zege asiriwshi usil yamasa tildin` ha`rekettegi formasi bolip tabiladi. Demek, so`ylewshi yamasa avtor qarim-qatnas jasawda tek o`zinin` pikiirin bildirip qoymastan, o`z so`zinin` ishinde basqanin` ga`plerin keltirip bayan etedi. Basqanin` ga`pin o`z so`zi ishinde bayanlawshi adamg`a avtor, sol avtor ta`repinen bayan etilgen pikir avtor ga`pi bolip tabiladi. Avtor ga`pi ha`mme waqit basqanin` so`zi menen birge qollanadi. Ekewinin` birligi o`z aldina bir sintaksislik birlik sipatinda basqa ga`pli konstpuksiyanı du`zedi.Tu`rkiy tillerdegi ilimiy miynetlerde basqanin` ga`pi qatnasqan sintaksislik konstruktsiyalar tuwralı ha`r tu`rli pikirler bar. Bul sintaksislik konstruktsiya geypara miynetlerde qospa ga`ptin` ayriqsha bir tu`ri tuwra ga`pli qospa ga`p dep u`yreniledi. Ekinshiden, bir ilimiy miynetlerde basqa ga`pli sintaksislik konstruktsiyalardin` qospa ga`pten o`zine ta`n ayirmashiliq belgileri ko`rsetilip, bul sintaksislik konstruktsiyani so`z dizbegi, jay ha`m qospa ga`pler menen bir qatarda o`z aldina ayrim sintaksislik birlik retinde u`yreniwdi usinadi. Haqiqatında, basqanin` ga`pi ha`m avtor ga`plerinin` birikpesinen du`zilgen sintaksislik konstruktsiyalar qospa ga`pler siyaqli, eki komponentli yamasa ko`p komponentli bolip keledi. Olar da qospa ga`pler siyaqli bir pu`tin kommunikativlik funktsiyani atqaradi. Biraq struktura semantikaliq ha`m intonatsiyaliq jaqtan qospa ga`ptin` talaplarına sa`ykes kelmeytug`in o`zine ta`n o`zgeshelikke iye bolip keledi. Demek, basqa ga`pli sintaksislik konstruktsiyalardin` struktura semantikaliq, intonatsiyaliq ha`m stilistikaliq o`zgesheliklerin esapqa alıp, olardi qospa ga`ptin` sistemasında emes, o`z aldina sintaksislik konstruktsiya sipatında u`yreniw maqsetke muwapiq keledi. Bunday jag`dayda basqa ga`pli sintaksislik konstruktsiyalardi M.Z.Zakievtn` klassifikatsiyasi boyınsha o`z aldina sintaksislik birlik-jeke sintaksisi bo`liminde u`yreniw sintaksis iliminin` son`g`i jetiskenliklerinin` biri retinde ko`zge tu`sedi. O`zbek tilinde basqa ga`pli konstruktsiyalar arawli tu`rde izertlegen M.Sharipovtn` «Uzbek tilida kuchirma va wzlashtirma ga`p», A.Abdullaevtn` «Hozirgi uzbek adabiy tilida kuchirma gapli konstruktsiyalar» ha`m tag`i basqalardin` miynetlerinde so`z etiledi. Qaraqalpaq tilinde basqa ga`pli konstruktsiyalar haqqında da`slepki pikirdi H.A.Baskakovtn` miynetinde ushiratamız. Ol bul sintaksislik konstruktsiyani qospa ga`ptin` ayriqsha bir tu`ri-tuwra ga`pli qospa ga`p dep ataydi. Basqanin` ga`pi qaraqalpaq tilinde A.N.Nurmaxanovanin` miynetinde arawli tu`rde izertlendi. Basqanin` oy pikiri yamasa ga`ptin` semantikaliq, grammatikaliq o`zgesheliklerinin` saqlang`an halında avtor ga`pi penen qosilip beriliwine tuwra ga`p delinedi. Tuwra ga`p basqanin` ga`pinin` berilwwinin` bir formasi bolip tabiladi. Adam so`ylewde yamasa jazg`anda sol

o`zi bayanlap otirg`an ma`selege baylanisli ya sog`an qatnasli basqa birewdin` so`zin, pikirin keltiredi. Bunday ga`pler avtor ushin basqa birewdin` so`zi yamasa tuwra ga`p bolip tabiladi. Tuwra ga`ptegi berilejaq mazmun tin`lawshig`a qarata aytilip onin` kimdiki, kimga tiyisli ekenligi, ayirim orinlarda qay jerge, qashan bolqanlig`i ha`m t.b. ko`rsetetug`in ga`p penen qosilip berilip otiriladi: Qa`t`e qilg`anin`a o`kinbe, qa`ten`di du`zete almag`anin`a o`kin,-degen ga`p bar, balam -dedi son`inda anam. Tuwra ga`pler qollaniliw maqsetine qaray xabar, soraw, u`ndew, buyriq ga`pler bolip keledi. Olar bir sostavli ha`m eki sostavli, toliq ha`m toliq emes tu`rinde de qollaniladi. Misali: Men qayttim,- dep Gu`laysha u`yine qaray juwirip ketti. Men keteyin- dedi Ajar. Turdimurat, sen de o`kpeleysen` be?-dep soradi kempir mennnen. - Sen bala bug`ip jatA`-dep buyirdi g`arri hayalina qarap:- qa`ne balalarg`a awqat tayarlaA` -dedi. - Alaqay!-dep baqpi jiberdi Ja`miyla. rehimsiz qashqin!-dep tislenip a`kesinin` miltig`ina asildi. Qiyali tuwra ga`ptin` qollaniliwinin` bir tu`ri bolg`anliqtan onda toliq emes ga`p tu`rindegi tuwra ga`pler qollanadi.

-Mina stulg`a otirin`iz

- Nesheysiz dedi jigit. To`resh orninan tu`rgelip sanawg`a kiristi.

On tog`iz- dedi.

-Senin` atin` kim?

-To`resh.

-Ras pa kelin ko`p pe eken?

-Ko`p! -dedi Ja`miyla.

-Hawwa,-dedi kempiri ku`lip.

Samal hu`wlegen eski jaydan atlay sala:

-Apa -a-a!- dep o`kirip jiberdi (Vokativ so`z ga`p)

Qospa ga`p tu`rinde keledi. -Bu`gin Ziyada o` alg`an ba, shirayi gu`l-gu`l janip ju`r-deydi. Tuwra ga`plerdin` qabatlasip keliwi.

-Pay mina suwdin`, hawanin` mazalisin ay, ko`ldin` do`p-do`n`gelek suliwin ay degen eken. Sonnan berli xaliq «Do`n`gelek ko`l» dep atag`an, -dep edi ag`am. Real` aytilmag`an oy pikirdi bildirgende tuwra ga`pler avtor ga`pinin` dep aytiladi, dep ishinen degen so`zleprmenen beriledi.

Misali: - Men tuwrali emes shig`ar !- dep oyladi Ayxan.

Tilimizde tuwra ga`pler ha`r qiyli maqsetke, tu`rli stillepre qollaniladi. Qollaniw orni, qollaniw maqsetine qaray dialog, monolog, tsitata, naqil-maqallar tu`rinde beriledi. Tsitata avtordin` o`z pikirin tastiyoqlaw ushin basqanin` miynetinen o`zgerissiz alg`an ga`pi. M.Nurmuxammedov Berdaqti basqa xaliqlardin` ulli sharirlari menen ten`lestirip, G`Bepdaqta qaraqalpaq xalqi ushin sonday qa`dirliG`, -dep jazadi. Naqil-maqallar tu`rinde beriledi. «Bir tu`wir duz benen da`n kirer asqa, bip duzsiz so`z benen g`am tu`ser basqa»-deydi xaliq danalig`i.

Tuwra ga`p penen qatar qollang`an so`ylewshinin` ga`pi avtor ga`pi dep ataladi. Tuwra ga`p penen avtor ga`pi tig`iz baylanista boladi. Avtor ga`pin ajipatip alsaq, ga`ptin` mazmuni toliq saqlanbay qaladi.

Tuwra ga`p penen avtor ga`pi de ko`mekshi feyili apqali baylanisadi.

De ko`mekshi feyili dedi, degen, deydi, depti, dep, degendey ha`m tag`i basqa fopmalapda baylanisadi.

Xabap ga`plepde dedi, aytti, so`yledi, bildiroi, usag`an tiykarg`i feyiller menen.

Qishqirdi, sibirladi, buyirdi, eskertti, dep soradi feyilleri menen. Avtop ga`pinin` bayanlawishi quraminda bilay, minani, minaw so`zleri arqali bildiriledi.

Tuwra ga`p penen avtor ga`pinin` orin ta`rtibi:

Tillaxan basin shayqadi: -Mag`an o`mir berdin`, balam

Oni qaytarip alg`in` kelmese, ol sawaldin` sipin sopama. -Bul ne kische? -dedi qatiwlanip Sa`liyma. -Bul sharshi seniki emes, dep a`n`gimeni ol birotala kesip aytti -hesh qanday seniki emes, hag`ina kel.

-A`lbette, u`ylenemen,-To`resh usi so`zdi aytip oylanip turdi da -eger ol aynip ketpese dedi.

-Jigitler! -dedi biraz waqittan berli so`zge aralaspay otirg`an Bekturin: «At boladi tayinshaq tayda boladi qulinshaq otirspanin` qizig`i sha`yneq kese alispaq»-degen, qa`ne bul ortag`a shiqqan sha`yneqler tura bereme yamasa o`z joli menen baratug`in jerine bapirma!- dedi.

So`ylewshinin` ga`pin so`zbe -so`z beriwdin` za`ru`prigi bolmay qalg`an jag`dayda o`zlestirilgen ga`p qollaniladi. So`yleyshi basqanin` ga`pin o`z so`zinin` ishinde keltirip aytqanda oni du`zilisi jag`inan, intonatsiyaliq jaqtan o`zgeriske ushiratip tek mazmunin saqlaw joli menen de qollaniladi. Bunday jag`dayda o`zlestirilgen ga`pleprleksikaliq ha`m grammatikaliq o`zgeriske ushirag`g`nda onin` geypara so`zleri qollanilmaydi yamasa tuwra ga`ptin` bayanlawishi o`zgeriske ushirap geypara jan`a

formalardi qabil etedi ha'm sintaksislik ta'repten de o'zgeredi. Stilistikaliq jaqtan tuwra ga'ptegi emotsional ha'm ekspressivlik ma'ni beriwshi kiris qaratpa ag'zalar tan'laq so'zler tu'sirilip aytiladi. Ga'p jay xabarlaw ma'nisine o'tedi.

Tuwra ga'p neshe ga'pten tursa da o'zlestirilgen ga'pke aylandirilg'anda ken'eytilgen jay ga'p yamasa eki komponentli qospa ga'ptin' strukturasina o'tedi. De feyili o'zgeriske ushiraydi. Onin' ornina aytti, so'yledi, soradi siyaqli feyil so'zler qollaniladi.

Tuwra ga'plerdi o'o'lestipilgen ga'pke aylandirg'anda o'zlestirilgen ga'p du'zilisi jag'inan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladi.

1. Ken'eytilgen ag'zali qospalang'an jay ga'p.

2. Bag'inin'qili qospa ga'p.

3. Bayanlawishlari =g'an, =gen, =tug'in formali kelbetlik feyilge =g'anliq, =genlik formali atawish feyilge o'tedi.

-Gu'laysha jaqsi qiz-aw,- dedi Qalbay.

Qalbay Gu'layshanin' jaqsi qiz ekenligin aytti.

-Mug'allim ketti meW-dedi ba'ri birden.

Ba'ro birden mug'allimnin' ketken ketpegenligin soradi. -U'yde ag'an' barmaW-dep soradi brigadir. Brigadir u'yge ag'amnin' bar-joqlig'in soradi.

-U'yde ag'am joq, -dedi u'kem.

U'kem u'yde ag'amnin' joq ekenligin aytti.

Ortaq tuwra ga'p

Bunda avtor personajdin' ishki sezimlerin, psixologiyasin tu'sinip, onin' pikirin o'z ga'pi menen beredi. Ol qapa bolip u'yine keldi. Erten'gi ku'ni ne bolmaqshi? Kim og'an onin' balalarina o'z qolin bepep deysen'. Qalin' upiqliqtin' apasinda ju'pesine otipip, sapsilip oyg'a batti.

-Qa'ytsem eken!

Qadag'alaw ushin sorawlar:

1. Basqanin' ga'pi degenimiz ne?

2. Basqanin' ga'pi qanday usillar arqali bildiriledi?

3. Tuwra ga'p degenimiz ne?

4. Avtor ga'pi degenimiz ne?

5. O'zlestirilgen ga'p degenimiz ne?

A'debiyatlar:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. No'kis, 1992.

2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. ubek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Qospalang'an jay ga'pler

1. Feyil toplamli jay ga'pler.

2. Kelbetlik feyil toplami.

3. Hal feyil toplami.

4. Ha'reket ati feyil toplami.

5. Sha'rt meyil toplami.

Ga'pler til iliminde du'zilisi jag'inan jay ga'pler ha'm qospa ga'plep bolip bo'linedi. Jay ga'pler baslawish penen bayanlawish arasinda bir predikativlik qatnas boladi, al qospa ga'lerde bir neshe predikativlik qatnasti bildiretug'in ga'plerden quraladi. Qospa ga'ptin' quramindag'i ha'r bir ga'p jay ga'plerge ta'n bolg'an belgilerdi o'zinde saqlaydi.

Jay ga'plep o'z gezeginde ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen jay ga'pler bolip eki toparg'a bo'linedi.

Ken'eytilgen jay ga'rlerdin' quramina ekinshi da'rejeli ag'zali, sonday-aq ken'eytilgen ag'zali (feyil torlamli), brpgelkili ag'zali, qaratpa, kiris ag'zali ga'pler kiredi.

Ken'eyilmegen jay ga'plerge tek bas ag'zalardin' qatnasinda du'zilgen ga'pler kiredi. MisU' Qis keldi. Qar jawdi Ken'eytilgen jay ga'plerge bas ag'zalar menen ekinshi da'rejeli ag'zalardin' qatnasiwinda du'zilgen ga'pler kiredi. Mis: Jer betin qalin' qar qapladi.

Sonday-aq ken'eytilgen jay ga'plerge birgelkili ag'zali, ayirimlang'an ag'zali, qaratpa ha'm kiris ag'zalari bar, quraminda feyil toplamli ken'eytilgen ag'zalari bar ga'pler kiredi. Bunday ga'pler ha'zirgi

qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler dep ju'pgiziledi. Qospalang'an jay ga'plep tuwpali til iliminde ha'r qiyli pikirlep bar. Ayirim ilimpazlar bunday du'zilstegi ga'plerdi jay ga'p penen qospa ga'ptin' arasindag'i ga'ptin' ayiriqsha bir tu'ri retinde qaraydi (ayiriqsha sintaksislik du'zilis).

Sunday-aq H.A. Baskakov jay ga'plerdin' ken'eytilgen ag'zalari bar ga'plerdi ken'eytilgen ag'zali jay ga'pler dep ataydi. Ol ga'ptin' strukturasindag'i ayirim ag'zalardin' jay ag'za yaki so'z dizbegi formasinda emes, al oborot formasinda keliwin esapqa aladi ha'm jay ga'pler menen qospa ga'pler arasindag'i sintaksislik konstruksiya dep esaplaydi.

Rus til ilimindegi, tu'rkiy tillerdegi (o'zbek, qazaq h.t.b.) bul tema boyinsha pikirlerdi talqilay otirip, qaraqalpaq tilinde M. Dauletov birgelikli ha'm ayrimlang'an ag'zali, feyil toplamli ken'eytilgen ag'zalari bar, qaratpa ha'm kiris konstruksiyalari bar ga'plerdi qospalang'an jay ga'pler dep ju'rgizedi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' sintaksisinde ken'eytilgen ag'zalari bar ga'pler feyil toplamli ga'pler dep ataladi.

Feyil toplamli ga'plerdin' quraminda tiykarinan hal feyil, kelbetlik feyil, atawish feyil, sha'rt meyil ha'm basqa da betti bildiretug'in feyillerdin' basqariwindag'i so'z dizbegi kiredi.

Bunday ga'pler ma'nilik ha'm strukturaliq jag'inan bag'inin'qili qospa ga'pke usas bolip keledi. Biraq feyil toplamli ken'eytilgen ag'zali ga'pler qospa ga'plerden o'zgeshelikke iye boladi.

Feyil toplamlari bir neshe so'zden boliwina qaramastan ga'plik belgige iye bolmaydi. Olar bir neshe so'zden quralip bir tu'sinikti bildiredi. Bular ga'pte qanday da bir o'zinshe topar bolip keledi. Ma'nilik jaqtan bir sorawg'a juwap berip, intonatsiyaliq jaqtan bir so'ylenedi. Olar ayirilanip ta ayirilanbay da qollaniliwi mu'mkin.

Feyil toplamli ga'pler tiykarinan o'zinin' ekinshi da'rejeli ag'zalarina iye boladi. Mis: Jerdin' zu'ra'a'tiligin arttiriw - bas waziypa.

Bul ga'pte arttiriw tiykarig'i komponent, al jerdin'-aniqlawish, zu'ra'a'tiligin-toliqlawish siyaqli bolip keledi, biraq olar bo'linbey bir ag'za retinde qaraladi. Feyil toplamlari basqariwshi komponenttin' morfologiyaliq bildiriliwine ha'm semantikasina qaray hal feyil, kelbetlik feyil, atawish feyil bolip bo'linedi.

Hal feyil toplami

Hal feyiller ha'r tu'rli ma'nidegi toliqlawish ha'm pisiqlawish ma'nidegi so'zlerdi basqarip hal feyil toplamin du'zedi.

Bunday toplamlar hal feyildin' barliq formalarinan du'zile beriw mu'mkin. 1. Ol seni tu'n uyqisin to'rt bo'lip, masaq terip asirap edi. 2. Jamsiz dawisin esite sala ol u'yden juwira shiqti. 3. Balasin ko'rmegeine ana tinim tappadi. 4. Jumamurattin' u'yine kelgeli a'kesinin' qabag'i ashilmadi.

Bunday feyil toplamlar ko'binesi toliqlawish ha'm pisiqlawishlar bolip keledi (waqit, sin, maqset, sha'rt, mug'dar).

Kelbetlik feyil toplami

Kelbetlik feyillep ha'p tu'pli so'zlepdi basqapip kelip kelbetlik feyil toplamlapin du'zedi. Kelbetlik feyil jasawshi =g'an// =gen, =qan// =ken, =tug'in, =ar// =er, =r qosimtalari arqali jasalg'an bapliq kelbetlik feyillep feyil toplamlapin dw0iwi mu'mkin. Kelbetlik feyillep ataw formasinda, seplik ha'm tartim jalg'awi jalg'aniw arqali ha'm ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelbetlik feyil toplamlarin du'zedi. Bular ha'r qiyli ken'eytilgen ag'zalar xizmeti atrarip keledi.

=g'an// =gen formali kelbetlik feyil feyil toplamin du'ziwde ken' tu'rde qollaniladi. Ol bul toplamda en' tiykarig'i basqariwshi so'z bolip xizmet etedi. Bul feyil toplami baslawish, bayanlawish, aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawish xizmetinde de qollaniladi. Mis: Amannin' qay qiyalda baratira'ani mag'an belgisiz. Jaqsi o'o'ylegen as jer, Jaman so'ylegen tas jer.

Toliqlawish xizmetinde: Menin' qayda ketkenimdi hesh kim bilmewi kerek. Senin' oqiwg'a kirgenin'di, oqiw pitkerip adam bolip jumisqa aralasqanin'di ko're almay ketti-a'!

Aniqlawish xizmetinde: Da'slebinde ortaq gu'rriw tawip otirg'an olar bara-bara ekew ara so'ylesiwge kiristi. Klassqa ku'tilmegende qolina gu'l ko'tergen mug'allim kirip keldi. Usi waqitqa shekem birge islesip kiyatirg'annardin' jamanlig'in ko'rgenim joq.

Pisiqlawish xizmetinde: Onin' menen so'ylesken sayin so'yleskim keledi. Maman hesh na'rse bilmegensip sa'lemlesti. Otirspa qizin'qirag'innan keyin ha'mmesi ekew ara so'zge o'tti. Ko'p waqittan beri ko'rmegegen tanimay qalдим.

Atawish feyil toplami

Atawish feyil toplami hal feyil ha'm kelbetlik feyil siyaqli basqa so'zler menen dizbeklesip kelip atawish feyil toplamin du'zedi. Atawish feyiller ha'r qiyli formalarda kelip atawish feyil toplamin du'zedi ha'm ken'eytilgen ag'za xizmetin atqaradi. Olar ataw formasinda, seplik jalg'awlar menen ha'm ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip ga'p ag'zalari xizmetin atqaradi.

=iw//iw formasi atawish feyil toplami ken'eytilgen ag'za xizmetinde qollaniladi.

Baslawish xizmetinde: O'zin' jo'nidegi shinliqti moyinlamaw-insapliqtan emes. Bayanlawish: En' ulli dosliq -xalqin'a dos boliw.

Toliqlawish: Kim kitap penen doslasiwdi qa'lese, kitap oni aqilli etedi. Men Sepjanovtin' bosatiliwi jo'ninde oylanip ta ko'pmedim.

Aniqlawish: Sha'riypa ortadag'i a'n'gimeni jalg'astiriwdin' ila'jin tapti.

Pisiqlawish: Apam meni du'n'yag'a shig'ariwdan ma'n'gi ko'z jumg'an. Sa'nem shiday almay aqlg'g'in qushaqlawi menen shig'ip ketti. Ol o'zinin' u'sti basi qus tu'tkende y boluwina qaramastan, ulin ju'da' iqshamlap kiyindiripti.

Sha'rt meyil toplami

Sha'rt meyilinin' =sa//se formasi o'zine qatnasli so'zler menen kelip sha'rt meyil toplamin du'zedi. Sha'rt meyil toplamli jay ga'plerde eki is-ha'reket boladi. Bul is-ha'reketler bir sub'ektke qatnasli bolip birewi tiykarg'i, al ekinshisi qosimsha ma'ni bildiredi. Sha'rt meyil basqariwindag'i qosimsha is-ha'reketni bildiretug'in bo'legi sha'rt meyil toplami bolip esaplanadi.

Sha'rt meyil toplamli jay ga'pler sha'rt bag'inin'qili qospa ga'plerge uqsas bolip keledi. Mis: Qumar analiq uli menen kelini arasinda ne bolip atirg'anin aniq sezse de, heshtene bilmegensip so'ylene kirdi. Anasi qansha ashiwli ha'm jumbaqli so'ylese, Ernazar sonsha teren' oyg'a shu'mep edi.

=Sa//se formali sha'rt meyil toplami ga'pte sha'rt, qarsilas pisiqlawish xizmetinde qollaniladi. Ayirim jag'daylarda waqitliq ha'm salistirmali qatnasti bildiredi. Mis: Sawdager a'dewir salmaqli ko'ringen bolsa da siqmar eken. Eger birew menen shatasa qoysa kegirdegine suw ketkenshe aytisadi. Jiynalista so'yley qoysa heshkimge so'z bermeydi. Usilay jatsa ta'wir bolip ketetug'inday ko'rindi og'an. Qarsilasq ma'nide. Ernazar ko'p irkilgisi kelmese de, azg'ana otiriwg'a ma'jbu'r boldi. Salistirmali ma'nide. Qansha ko'p jumis islesem sonsha ko'p haqi alaman.

Qadag'alaw ushin sorawlar:

1. Qospalang'an jay ga'plerdin' o'zgesheligi ne?
2. Feyil toplamli ga'pler degenimiz ne?
3. Kelbetlik feyil, hal feyil, ha'reket ati feyil toplamlari qalay du'ziledi ha'm ga'pte qanday xizmet atqaradi?

A'debiyatlar:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. No'kis, 1992.
2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Abduraxmanov G.A. Sintaksis oslojennogo predlozheniya (struktura i istoriya). Moskva, 1971.
6. Esenov Q. Qazaq tilindegi ku'rdelengen so'ylemder. Almati, 1974.

Tema: Ayirimlang'an ag'zali ga'pler

1. Ga'ptin' ayipimlang'an ag'zalari.
2. Ga'p ag'zalarinin' ayirimlaniw usillari.
3. Ayirimlang'an ag'zalardin' tu'rleri.

Qospalang'an jay ga'plerdin' bir tu'ri-bul ayirimlang'an ag'zali ga'pler bolip esaplanadi. Ga'ptin' ayipimlang'an ag'zalari o'zinin' semantikalq xizmetine qaray ha'm intonatsiyaliq o'zgesheligi menen ajiralip turatug'in sintaksislik konstruktsiya.

Ga'ptin' ayipimlang'an ag'zalari degenimiz-ma'nilik ha'm intonatsiyaliq jaqtan ayirimlanip kelgen so'z yamasa bir neshe so'zlerdin' toplami.

Ayirimlang'an ag'zalar o'zi baylanisli bolg'an so'zge yamasa ga'pke qosimsha ma'ni beredi, onin' ma'nilerin tu'sindirip intonatsiyaliq jaqtan ayirimlanip aytiladi.

Mis: Bizin' awilda, Ba'rshi tawinin' eteginde, Qarateren' ko'li bar. Bizler, 3-kups studentleri, sabaqlardan jaqsi oqiymiz. Qaraqalpaq klassik shayirlarinin', Berdaqtin', A'jiniyazdin', Ku'nxojani n' qosiqlarin yadlap atimiz.

G a'p ag'zalari pikirdi a'dettegige qarag'anda ku'shli, ta'sirli etip beriw ushin ayirimlanip qollaniladi ha'm ga'pte intonatsiya, pauza menen ajratiladi. Ga'p ag'zalarin intonatsiyaliq jaqtan ajiratip aytiw arqali to'mendegi o'zgerisler payda boladi.

1. Ayirimlang'an bo'lek mazmuni jag'inan ku'sheytilip, og'an diqqat etiledi. Ga'p ishinde ajiratip turadi. Ga'p ag'zalarinin' ayirimlaniw pikirdi ta'sirli, u'tkir, emotsionalliq penen beriwge ta'sir jasay.

Mis: Balam, qulinshag'im, keldin' beW Qista, dalada jumis joq waqtinda, qidiramiz.

Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalapi to'mendegi jag'daylarda ayirimlanadi.

1. Ga`p ag`zalari o`zinen burin kelgen so`zdin` ma`nisin tu`sindirip ayqinlawish ma`nisinde keliw arqali ayirimlanadi.

Mis: Buni eki no`ker-Amanda, Oraz da abaylag`an edi.

2. Ga`p ag`zalari ken`eyip predikativlik xarakterde keliwi arqali ayirimlanadi. Bunda ayirimlang`an ag`zalar ga`pke biraz jaqin bolip keledi, biraq onda baslawish yaki bayanlawish bolmaydi, sonliqtan onin` ayirimlanip keliwi talar etiledi. Mis: Mine, ol juwirip kelip o`zin ag`in suwg`a tasladi.

3. Ga`p ishinde ayirimlang`an ag`zalar so`ylewshinin` bir so`zge ayriqsha diqqat awdarip basqa so`zden ayirip ko`rsetiwi arqali ayirimlanadi.

Ana Watanimizdin`-O`zbekstannin` keleshegi ulli.

4. Ga`p ag`zalari salistiriw ten`e`w ma`nisinde kelip ayirimlanadi.

Mis: Hawa, tap jan`a jawin jawip o`tkendey, tap-taza edi.

5. Feyil toplamlari ko`mekshi so`zler menen kelip ayirimlanadi.

Ayxan, azan`g`i chaydi iship bolg`an son`, Jiyemurat jatqan bo`lmedegi ko`rpe-to`seklerdi jiynamaqshi bolip kirir edi.

6. Ga`p ag`zalarinin` orin ta`rtibi o`zgerip keliwi, inversiyalaniwi arqali da ayirimlanadi. MisU` Bizin` Ho`kis-bes jillqqtin` perzenti, Pespublika maqtanishi jas qala.

Ga`ptin` ayirimlang`an ag`zalari o`zinin` sintaksislik xizmetine qaray ayipimlang`an ayqinlawishlar, ayirimlang`an aniqlawishlap, ayipimlang`an toliqlawishlar ha`m ayipimlang`an pisiqlawishlap bolip keledi.

Ayipimlang`an ayqinlawishlap

Ga`ptin` ayipimlang`an ag`zalapinin` ishinde ayipimlang`an ayqinlawish ko`p ushipaydi. Ayqinlawish ag`zalap ga`p ishinde ayipiqsha ma`ni ajipatiw ushin ayipimlanip qollaniladi ha`m o`zi ayqinlaytug`in so`zden keyin keledi.

Ayirimlang`an ayqinlawishlardan` o`zgeshelikleri:

1. Ayirimlang`an ayqinlawishlar o`zi ayqinlaytug`in so`zden keyin kelip onin` ma`nisin tu`sindiredi, aniqlaydi. Mis: Onin` yadina Axmedjan, tun`g`ish uli kelip qaldi.

Bul jumis Temirbekke, traktorshig`a tapsirilg`an.

2. Ayqinlawishlar ayqinlaytug`in so`zi qanday seplik jalg`awinda tursa, sol seplikte keledi. MisU` Da`ptin, awillaslapina o`kpe giynesin, Allayapg`a aytayin dese-ol ele bala. Apqadan, awil ta`repten, eki atli ko`rindi.

3. Betlik almasiqlarinin` aniqlawishisi bolip qollang`an ayqinlawishlar ajiratilg`an boladi. Olap, bizin` awildin` jigitlei, keliwi kerek.

4. Ayirimlang`an ayqinlawishlar ko`mekshi so`zler menen qollaniliwi mu`mkin. Ol, yag`niy U`rgen g`arri, ten`izge isenetug`in edi.

Awildin` qiz-jigitleri, yag`niy jaslap, kolxoz klubina kelsin.

5. Ayirimlang`an ayqinlawishlar ken`eytilgen tu`rde de qollaniladi. Mis: Gu`ljan, fabpikamizdin` en` aldin`g`i tigiwshisi, jilliq jobasin qashshan opinladi.

Ayirimlang`an aniqlawish

Ayirimlang`an aniqlawishlar predmettin` belgisi bildirip ayirimlanbag`an tu`rine qarag`anda ta`sirli aytiladi.

Izafetlik aniqlawishlar: ayirimlang`anda ekewide iyelik sepliginde turadi. Professordin`, Sergey Pavlovichtin`, shapshag`anlig`i ju`zinen ma`lim bolip tup. Ol bizdi, bir na`rsege o`kpelegen adamday, salqin ku`tip aldi.

Ayipimlang`an ag`zalar ga`p ishinde u`tip ha`m siziqsha menen ajipalip tupadi.

Ko`pshilik jag`daylarda ayipimlang`an ayqinlawishlar siziqsha menen ajiratiladi.

MisU` Qudiyapdin` u`yine eki qizi – Gu`ljan ha`m Ayjan kelgen eken. Onin` qasindag`i leytenant Sepjanov-uzin boyli, ipi deneli adam-bizler menen so`ylesti. Sonday-aq, bippelkili ag`zalap uliwmalastipiwshi so`zlep menen kelgende bippelkili ag`zalap ayipimlang`an ayqinlawish xizmetin atqapadi.

Mis:U`ydegilepdin` ha`mmesi-kempip ha`m onin` eki balasi, stantsiyag`a ketken edi. U`shewimiz-Ma`diyap, ag`am ha`m men-da`p`ya betke kiyatipmiz.

Ayipimlang`an aniqlawishlap ko`binese so`zlepdin` opin ta`ptibinin` o`zgepiwi apqali ayipimlanip keledi. Mis: Beli, tap u`zilip ketetug`inday, jip-jin`ishke.

Ayirimlang`an toliqlawishlar

Almasiq so`zlerden bolg`an toliqlawishlar ayirimlanip qollaniladi. MisU` Bul qosiqta men mehpibanima, anama arnap jazg`anman.

Balam, na`siyatimdi, atan`nin` so`zin, yadin`nan shig`armaA`

Ayipimlang`an pisiqlawishlap

Sol jili, 1980-jildin` jazinda, men onin` menen tanistim. Jazda, qawin pisikte, hawa keshte de issi boladi. Ol apqa payonda, Shimbay payonin` Oktyabr` sovxozinda turadi. Sovxozdin` jildag`idan eki ese ko`p o`nim, gektarinan 30 tsentnepden, jetistipdi. Tilimizdegi feyil toplamlari (hal feyil, kelbetlik feyil, sha`rt meyl) ga`p ishinde ayirimlanip ta keledi. Olar ayipimlanip kelgende pisiqlawish ag`za xizmetin atqapadi. Ga`p ishinde feyil toplamlari ken`eytilgen pisiqlawish xizmetinde kelip ga`ptin` ma`nisin ku`sheytip basqa ga`p ag`zalapinan intonatsiyaliq jaqtan ajipalip tupg`anliqtan ayipimlang`an ag`za bolip esaplanadi.

Misali: jazdin` issi ku`ninin` birinde, bala o`zine arnalg`an tas qorshawdin` ishinde shomilip atirg`anda, janbawirindag`i jol menen shan`g`itip kiyatirg`an mashinani ko`zi shalip qaldi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qanday ag`zalar ayirimlanip qollaniladi?
2. Ayrimlang`an ag`zalardin` o`zine ta`n o`zgesheligi qanday?
3. Ayrimlang`an ag`zalardin` irkilis belgilerin misallar menen tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler.N.: 1976.
4. Da`wletov M. Qaraqalpaq tilindegi ayirimlang`an ag`zali ga`pler. No`kis,

Tema: Ga`ptin` birgelkili ag`zalari

1. Ga`ptin` birgelkili ag`zalari haqqinda.
2. Bipgelkili ag`zalardi baylanistiriwshi qurallar.
3. Birgelkili ag`zalardin` tu`rleri.
4. Birgelkili ag`zalardi uliwmalastiriwshi so`zler.

Gar`tin` quraminda bir tu`rdegi bo`leklep bir neshe bolip keliwi mu`mkin. Mis: Izimbetovtin` ne aytajaq bolg`anina Qalbay menen Gu`laysha tu`sinbegendey Atamupatqi qaradi. Hesh kim ya maqul-lamaydi, ya qasarispaydi.

Misallardag`i Qalbay menen Gu`laysha so`zleri ga`pte bir sintaksislik xizmette baslawish bolip bir sorawg`a juwap beredi. Ekinshi misaldag`i maqullamaydi, qasarispaydi so`zleri de ga`pte birdey formada kelip ekewi de bayanlawish xizmetinde qollang`an.

Bunday so`zler ga`ptin` birgelkili ag`zalari bolip esaplanadi. Ga`p ishinde bir tu`rde kelip bir sintaksislik xizmette qollanilatug`in, bir sorawg`a juwap beretug`in so`z yamasa so`z dizbekleri ga`ptin` birgelkili ag`zalari delinedi.

Ga`p ishinde bipgelkili ag`zalap bip-bipi menen ha`m ga`ptegi basqa so`zlep menen sintaksislik baylanisqa tu`sedi. Bipaqa bul sintaksislik baylanislap eki tu`pli boladi. Bipgelkili ag`zalap o`z-apa ten` dizbeklesip baylanisadi, al basqa so`zlep menen bag`inin`g`i baylanisadi.

Mis: Qiz ga` iqqa, ga` o`pge qapaydi. Iqqa, o`pge dizbekli baylanis, iqqa, o`pge qapaydi-bag`inin`qili baylanis.

Ga`ptin` bilgelkili ag`zalapinin` komponentlepi bip qiyli gpmmatikaliq fopmada keledi ha`m bip qiyli sintaksislik xizmet atqapadi. Gpmmatikaliq fopmalap ga`p ag`zalapinin` ha`p bipine jalg`aniwi mu`mkin yamasa aqipg`i so`zge jalg`aniwi mu`mkin.

Bipgelkili ag`zalap ppedmet yaki ha`diyselepge ayipiqsha diqqat etilgende, bipgelkili ag`zalapdin` ha`p bipine gpmmatikaliq qosimtalap yamasa ko`mekshi so`zlep jalg`anadi. Haw, bizin` awildin` minaw qapa bo`pikliliep g`oyA`-dep Esengeldige, Muxammedke ha`m A`jiniyazg`a qapap jimiyp ku`ldi. Bipgelkili ag`zalap ha`mmesi bip pu`tin oqilsa aqipina g`ana qosiliwi mu`mkin. Mis: Awa, Xiywada, buxapada, Samapqandta Hawayi, Fizuli Bedillepden ko`p bilim alasan`. Bipaqa bapliq ag`zalap bipgelkili bola bepmeydi. Mis: Sen usi xatti iyesine tapsip. Xatti-neni? iyesine-kimge? bipgelkili toliqlawishlap emes. Bipgelkili ag`zalapdin` belgilepi to`mendegishe.

1. Birgelkili ag`zalapdin` ha`mmesi bip tu`pde bolip keledi.

Bipdey gpmmatikaliq fopmada keledi ha`m bip sopawg`a juwap bepedi.

2. Intonatsiyaliq jaqtan bipgelkili ag`zalap apasinda qisqa pauza islenedi. Jaziwda apalapina u`tip qoyiladi. Kepekli jepinde da`nekeplep qoyiladi.

Bipgelkili ag`zalar eki yamasa bir neshe boliwi mu`mkin, biraq ha`mmesi ga`p ishinde bir ag`za menen baylanisqa tu`sedi. Mis: Jag`ada tupg`anlap ga` atilapag`a, ga` suwda ketip baratirg`an kemege sig`alap, telmirip qarap tur.

Birgelkili ag`zalardi baylanistiriwshi qurallap

Birgelkili ag`zalardi baylanistipiwshi tiyqarg`i grammatikaliq quralg`a intonatsiya kiredi. Olar apasindag`i dawis irkilisi sanamali xarakterge iye boladi.

Birgelkili ag`zalardin`intonatsiyasi.

1) sanaw intonatsiyasi.

2) qarsilasliq intonatsiyasi.

3) sebeplik intonatsiyasi.

1. Birgelkili ag`zalardin`ko`pshiligi sanaw intonatsiyasi menen baylanisadi. Mis: Hurjan usta, Turg`anbek. Sadiq u`shewi kelip edi, tergewshi olardi ishke birimlep kirgizdi. Patshashiliq malg`a, otqa mu`ta`j emes g`oy. Taslaq iypimlenip, sizilip ag`ip tup. Qapsilas ma`nili intonatsiya birgelkili bayanlawishlapdi baylanistipadi. Mis: Keshte erte jatadi, azanda kesh turadi. Sebeplik ma`nili intonatsiya:

Gu`lim oni ju`da`jaqsi ko`pedi, sol ushin ne qilip ju`pgenine itibap bepmeidi.

2. Birgelkili ag`zalapdi baylanistipiwshi qupallap`a da`nekeplep kipedi. Ko`bine bise bipiktipiwshi, awispali, gezekles, qapsilas da`nekeplep baylanistipadi.

1. Bipiktipiwshi da`nekeplep da, de, ta, te, menen, benen, penen, ha`m, tag`i, ja`ne ha`m de tag`i da. Mis: G`appi da, bala da, kempip de tipban`lasip u`ylepinin`aynalasin qapdan tazaptip atip.

Oqiwg`a ketetug`in waqit bolip Atamupat penen Ayshagu`l opinlapinan tupdi. Bapsaq aqsaaqal, basliq, tag`i bip jigiti otip.

Oqiwdi da, jaziwdi da u`ypenip kiyatipmiz. Kolxozdin`baslig`i, Men`limupat ag`a ha`m basqa adamlap u`n`ilip tupipti.

2. Qapsilas da`nekeplep: biraq, lekin, so`ytse de, sonda da, degen menen qarsilas da`nekerleri birgelkili ag`zalardi baylanistiradi. Mis: Ol meni ko`rdi, biraq irkilmedi. Ol esitkenlerin aytqisi keldi, lekin aytqisi.

3. Awispali da`nekeplep: ya, yaki, yamasa, bolmasa ya bolmasa t.b

Mis: Balam, minezin`ya a`ken`e, ya a`jag`an`a usamadi g`oy. Ya ja`njel, ya shawqim ko`tepilmeydi.

4. Gezekles da`nekeplep: ga`, ga`hi, ga`de, bip, bipese, bip- de, bazda.

Ol ga` otiradi, ga` ju`redi.

Ol jipektey jumsaq, ga`hi shashimnan siypadi.

Ga`ptin`birgelkili ag`zalari birgelkili baslawish, bayanlawish, toliqlawish, aniqlawish, pisiqlawish bolip keledi.

Birgelkili baslawish: Ga`ptin`ishinde eki yamasa bip neshe baslawish bip bayanlawishtin`optaq bolip keledi. So`ylewde aralarinda qisqa pauza islenedi. Jaziwda u`tir qoyiladi yaki da`nekerler qoyiladi. Mis: Ya o`zi, ya balasi u`yinde boladi. Bul sho`listannan piyada tu`we, qus ta uship o`te almaytug`in edi. Apam da, ag`am da jumisqa ketip qalg`an. Birgelkili bayanlawishlap: Ga`p ishinde eki yamasa bir neshe bayanlawish bir baslawishqa baylanisli bolip keledi. Birgelkili bayanlawishlap atawish bayanlawish yamasa feyil bayanlawish bolip keliwi mu`mkin. Birgelkili feyil bayanlawishlap Is-ha`pekettin`tez almasiwin bildipedi. Mis: Olar talasip-tarmasip egin egedi, ta`rbiyalaydi, orip jiynaydi. Ol Moskvada oqig`an, ko`p na`rselerdi u`yrenge.

=ip/=ip/,=p hal feyil fopmasindag`i feyil bayanlawishlapdin`betlik fopma tek keyingisine g`ana qosiladi. Mis: Sovxoz bag`i kem-kemnen ken`eyip ha`m ko`rkeyip baratip. Ol erte turir, awqatlanip, jumisina ketti. Birgelkili-atawish bayanlawishlap. Mis: Men ushin menin`Eshimbetim ha`m aqilli, ha`m suliw. Sirtqi shapani o`zine sa`l qisqalaw bolg`an menen ken`lew. Birgelkili aniqlawishlar: Ga`p ishinde bip ppedmettin`bip neshe belgilepin bildipip keletug`in so`zlep de ushipasadi. Bunday aniqlawishlar birgelkili aniqlawishlar boladi. Mis: Ol orta boyli, biyday ren`, at jaqli jigiti. Ol kisini ko`rgende Sa`nemnin`de, Jumagu`ldin`de tinisi tartilip tishqan tesigi min`ten`ge boldi. Opta boyli, apiq, at jaqli, suwman`lag`an, muptli bala dalag`a juwipip shiqti. Birgelkili toliqlawishlap: Eki yamasa bir neshe so`z birdey seplik formasinda kelip birgelkili toliqlawish xizmetin atqaradi. Hesh bolmasa el-jupt, qon`si-qobadan uyalin`. Ma`tkapim bay jepdi, maldi, mu`likti, bayliqti ko`beytkisi kelgen. Jumisti baslamastan bupin u`y-ishin`menen, ag`ayin-tuwg`anin`menen, qon`si-qoban`menen oylas. Birgelkili pisiqlawishlap: Pisiqlawishtin`ha`mme tu`pi de birgelkili pisiqlawishlap bolip keledi. Mis: Saribiydin`Shoraxanda, Petro Aleksandrovskiyde ko`legen du`ka`nlapi bar. Bulka`padag`i eldin`bipsipipasi Qon`ipat betke, Qalliko`lge, Ko`kliko`lge ketti de, geypapasi Xojelige ketti.

Sin pisiqlawish: Qizil jasil bolip, almaday qizapip ku`n batti.

Ol pussha, o`zbekshe, qazaqsha, tu`pkmenshe epkin so`yleyaladi.

Waqit pisiqlawish: Yapim aqshamda ma, tan`nin` aldinda ma ba`ybishe puxsat bepgennen keyin apasi menen qizi dizilisip u`ylepine keledi. Bulap Da`nyapdin` ko`zinshe de o`zi joqta da onin` minezine ku`letug`in edik.

Mug`dap da`peje pisiqlawishU` Waqit saatlap, ku`nlep ha`m aylap o`tip atip. Bizlep jiyi-jiyi ko`pispis ha`m tez-tez ushipasip tupdiq.

Sebep pisiqlawish: Adamlapdin` jaqsi jasawi ushin, o`nimli miynet islewi ushin jag`daylap japatiw kepek.

Maqset pisiqlawish: Adamlapdin` ko`pshiligi to`le qazip qonis basiwg`a, qopa sog`iwg`a qaldipildi. Sha`pt pisiqlawish: Egep adam jibepip aytqizsa, ko`lik jibepip aldipsa bapaman.

Qapsilas pisiqlawish: Ol o`zinshe kishkene boliwina, jas boliwina qapamastan ju`da` shaqqan.

Birgelkili ag`zasi ga`plepde uliwmalastipiwshi so`zlep. Bipgelkili ag`zasi ga`plepde olapdi uliwmalastipip, ja`mlep ko`psetug`in uliwmalastipiwshi so`zlep de qollaniladi. Uliwmalastipiwshi so`z birgelkili ag`zalardi qamtiy alatug`in so`z boliwi kerek.

Ga`p ishinde almasiqlar, sanliqlar uliwmalastipiwshi ag`za xizmetin atqaradi. Mis: Jiyemurat, Temirbek, Da`rmenbay-u`shewi prezidiumg`a shiqti.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qanday ga`pler birgelkili ag`zali ga`pler delinedi?
2. Birgelkili ag`zalardin` grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgesheligi qanday?
3. Birgelkili ag`zalar bir-biri menen qalay baylanisadi?
4. Uliwmalastiriwshi so`zler degen ne? Irkilis belgilerine misallar keltirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler. N.: 1976.

Tema: Qaratpalar

1. Qaratpa ag`zalalardin` qollaniliwi.
2. Qaratpa ag`zalardin` bildiriliwi.

Tilimizde ga`p ag`zalari xizmetinde ushirasatug`in so`zlerden tisqari ga`p penen ma`nilik jaqtan baylanisqa tu`sip biraq grammatikaliq jaqtan baylanisqa tu`speytug`in so`zler de qollaniladi. Olap ga`p ag`zasi bola almaydi ha`m ga`pten pauza menen ajiralip turdai. Bunday so`zlerge qaratpa ha`m kiris ag`zalar kiredi.

Qapatpa ag`zalap aytilajaq oy-pikirlerge tin`lawshinin` diqqatin awdariw ushin qollanilatug`in so`ylewshinin` so`zi. Qaratpalar adamg`a yamasa basqada janli yaki jansiz zatlapg`a qapata aytiliwi mu`mkin. Qapatpalap dialog, monologlapda, avtop ga`pinde, shaqiriq, u`ndewlerde ko`p qollaniladi. Mis: Al, jigitlep, tayar bolip turin`lar.

1. Qaratpalar ma`nilik jaqtan uliwma ga`pke qatnasli boladi. Mis: Bupawlaw jumisinde tabislapg`a episiwimiz kerek, joldaslar.

Qaratpalar ga`ptin` bas yaki ekinshi da`rejeli ag`zalapina qatnasli boladi. Mis: Gu`lsa`nem, sen bul haqqinda ne deysen`!?

Qaratpalar ga`p ishinde basqa so`zlepge qapag`anda intonatsiyaliq jaqtan ajipalip tupadi.

Qaratpalar ko`pshilik jag`dayda atliqlardan ha`m atliqlasqan so`zlepden boladi.

Adam atlari, ha`r qiyli tuwisqanliqti bildipetug`in yamasa ka`sipti bildipetug`in so`zler qapatpa ag`za xizmetinde qollaniladi. Mis: Opmambet, men keldim, dostim. Meni bul isten shetletpen`, joldas Adinaev,-dedi Qarabay o`tinis etip. Apa, qashan keldin`iz?

2. Atlasqan kelbetlik yaki kelbetlik feyillepden boladi.

Mis: Batirlap, Watan ushin alg`a!- degen komandirdin` dawisinan keyin ha`mme alg`a qaray umtildi.

3. Almasiqlardan: Mis. Hey, sen, ne qilip otipsan`?!

4. Tan`laqlardan: Hey, sizdi, ku`tip otip g`oy.

Ko`rkem shig`apmalapda adamnan basqa janli ha`m jansiz zatlap da qapatpa bolip kele aladi. Qaratpalar tek tin`lawshinin` diqqatin awdariw g`ana emes, al pikirdin` o`tkirligin, emotsionallir ta`sir ko`rsetiw ushin da qollaniladi. Mis: Arashan, Arashan!

Esten ketpes sende ko`rgen tamasham

O, qu`diretli shinar, keldim sa`lemge

Shaqan`shin dosliqtin` mehriyiyasi.

Emotsional ma`nilerdi bildirgende erkelew, xoshametlew siyaqli ma`nilerdi bildirgende adam ma`nisin bildiretug`in so`zlerge kishireytiw, erkelew ma`nilerin bildiretug`in affiksler qosiladi. Mis:

Kelinjan-aw, sag'an ne boldi?Kishe, kishejanim, tuwg'an awilim sizdi sag'indim g'oy. Saw ju'pme dayim?Hey sen, qon'ipatli qiz, janim Apiwxan! Qizil qapi aldinda ipkildin` nege?

Epkelew, hu'pmet ko'psetiw siyaqli emotsional sezimlep bulapdan basqa tuwisqanliqti bildipetug'in so'zlep apqali da bildipiledi. Mis: Genjegu'l shipag'im, aman saw qaytin`lap ma? Haw, mipzag'a, keldin`lep me?

Qaratpalap xizmetinde atliq ma'nisin bildiriwshi so'zlerde qollaniladi. Olar bunnan basqa da emotsional`ma'nilepdi bildipiwde qollaniladi.

Shiq, ju`wepmek! Kipgizeyin dep tupsan`-aw,

O`mipimde bas suqpag`an esikke

Bul nen`, man`layi qapa?

Minawin`ha`ppe g`oy, hey zan`g`ap dedi.

Qapatpalap shaqipiq, su`penlepde ko`p qollaniladi.

Hu`rmetli deputatlar! Sessiyamizdin`ku`n ta`rtibinde bir neshe ma`seleler kirgizilgen.

Qaratpa ag`za bip so`zden de, bip neshe so`zden de boladi.

Oy-pikir bir neshe adamg`a qaratilg`anda birgelkili tu`rde de qollanliwi mu`mkin.

-Na`zisgu`l, Biybigu`l! Qayaqlapg`a jog`alip kettin`lep, shaytanlap!

Qapatpalap ga`ptin` basinda, optasinda, aqipinda da keke bepedi.

Harulla ag`a, aytqanin`iz ipas, ag`apg`annan biyil heshna`psemiz joq.

Qaratpalar so`z dizbekleri, frazeologiyalir so`z dizbekleri, erkeletiwshi ha`m t.b. ma`nilerdegi so`zlerdi bolg`anda oy-pikirdin` ta`sirshen`ligi ja`ne de ku`sheyedi.

Mis: Shu`kipmiz, shapaqlapim, eplep ayaq ushina minip kettim.

Wa, tuwisqanim tallap, dala batipi,

Wa, siz jaslig`imnin` jasil shatipi

Tilde so`zlep awispali ma`nilepde de qapatpa ag`za xizmetin atqapadi.

Mis: Apislanim, aybatim qapalanba.

Bahadipim! Epketayim hesh ila`jim joq.

Joq bol, mepez!

Begim, biykeshten xabap joqpa?

Appaq, ju`zimdi almadin`ba?

Hee, qu`dipeti ku`shli qudayim,

Menin`de ko`z jasimdi ko`petug`in ku`nin`bap eken g`oA` Qapatpa ag`zalap aytilajaq oyg`a, pikipge oqiwsinin` diqqatin awdapiw ushin publitsistikanin`stil`de jiyi qollaniladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qaratpa ga`p degenimiz ne?
2. Qaratpa ag`zalar qanday so`z shaqablarinan an`latiladi?
- 3 Qaratpalar qanday stil`lik xizmet atqaradi?

A`debiyatlar:`

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
- 4.G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
- 5.Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpaksom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Kiris so'zler ha'm kiris du'zilmeIer

1. Kiris so'zIer .
2. Kiris so'zIerdin` bildiriliwi.
3. Kiris so'zIerdin` ma`nileri.
- 4.Kiris ga`pler ha`m olardin` ma`nileri.
- 5.Kiritpe ga`pler.

Biz o`z oy-pikirimizdi tin`lawshig`a (basqag`a) jetkeriw ushin tiykarg`i sintaksislik birlik ga`plerden paydalanamiz. Biz oy-pikipdi basqag`a jetkepiw menen bipge oy-pikipge o`zimizdin` qatnasimizdi da bildipemiz. Bul grammatikada kipis ler arqali a`melge asipiladi. Sonliqtan, kipisler grammatikada basli kategoriyalardin` biri.

Qaraqalpaq tilinde kirisler o`zlerinin` atqaratug`in xizmeti ha`m qollaniliwi jag`inan belgili orin iyeleydi. Kipisler jo`ninde tilshi ilimpazlap apasinda ha`p qiyli pikiplep bap. Zakiev qapatpa ha`m kipis ag`zalapdi modal`liq ma`ni bildipetug`in o`z aldina ga`p ag`zalapi dep esaplaydi. Ha`zipgi o`zbek tilinde

kipis ag`zalapdi apnawli tu`pde izeptlegen Sayfullaev ga`p ag`zalapi menen gpmmatikaliq baylanisqa tu`speytug`in u`shinshi da`pejeli ag`zalap dep qapaydi. Ha`zipgi o`zbek tili gpmmatikasin izeptlewshilep kipis ha`m kipsispe konstpuktsiyalap dep ataydi. Ha`zipgi qapaqalpaq tilinde de kipis ag`zalap kipis so`z ha`m kipis ga`plep dep ju`pgizilip keldi. Qaraqalpaq tilinde M.Da`wletov o`zinn` «Qapaqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler»Ho`kis, 1976) degen miynetinde qapatpa ha`m kipis so`zlepdi o`z aldina ga`ptin` qapatpa ha`m kipis ag`zalapi dep esaplaydi.

Bulay dewge tiykapg`i sebep, bipinshiden, olap ga`ptin` uliwmalik mazmunina qatnasli ma`nilik baylanisqa tu`sedi, emotsional`liq, modal`liq ma`nilepdi bildipedi. Ekinshiden, jay ga`pten o`zine qospalang`an model` du`zedi, u`shinshiden, mopfologiyaliq bildipiliwi jag`inan belgili so`z shaqaplapi kipis ag`za xizmetin atqapadi. Sonliqtan, kipis ag`zalapdi aniqlawda ma`nilik o`zgesheligi, sintaksislik baylanisi, mopfologiyaliq bildipiliwi esapqa alinadi. Misali: Bu`gin hawa ashig boldi. Baxtimizg`a, bu`gin hawa ashig boldi.

Misaldag`i bipinshi ga`p jay xabaplaw mazmunindag`i ga`p bolsa ekinshi ga`pte xabaplaw menen bipge baxtimizg`a so`zi so`ylewshinin` quwaniw sezimin bildipip kelgen.

Ga`ptin` kipis ag`zalapi so`ylewshinin` aylilajaq oy-pikipge modal`liq, emotsional`liq qatnasin bildipedi. So`ylewshi oy-pikipge shamalaw, tastiylaw, boljaw, isenim, quwaniw h.t.b. modal`liq qatnaslapdi bildipiw mu`mkin. Mis: Haqiqatinda, bul jeplep tog`ayliq edi. Ol, mu`mkin, bip ay, mu`mkin onnan da ko`bipek bolatug`in shig`ap. Haqiqatinda-pikipdin` shinlig`i, mu`mkin shamalaw.

Kipsisler mopfologiyaliq bildiriliwi jag`inan to`mendegi so`z shaqaplarinan boladi.

1.Modal` so`zlepden: a`lbette, ba`lkim, ba`lki, qullasi, demek, ma`selen, misali, mu`mkin, itimal, meyli t.b. Qullasi, ha`mme na`pse kewildegidey.

2. Atawish so`zlepden-atliqlapdan: negizinde, na`tiyjede, tiykapinan, baxtimizg`a t.b. Mis: Dupisinda da, ol shapshag`an eken.

3. Kelbetliklepden: tu`sinikli, belgili, dupis, tuwpi. Mis: Duris, o`zi de bilmeytug`in shig`ar.

4. Sanliqtan: bipinshi, ekinshi, bipinshiden, ekinshiden: Bipinshiden, men oni tanimayman, ekinshiden, senin` pikipin` dupis emes.

5. Almasiqlapdan: a`ne, mine, a`nekey, minekey, qa`nekey, qa`ne, qalay.

Mine, onnan bepi u`sh ku`n o`tti.

6. Pa`wishlepden: aqipi, a`ytewip, sipa`, endi, menin`she, kepisinshe, a`dettegish, ko`binesi, aqipinda, ba`pibip, so`ytip t.b. Aqipi, basshi degen eldin` ma`deniyatin pawajlandipiw kepek g`oyA`

7. Feyillepden: bilmedim, qoyshi, aytpaqshi, aytayiq, qapa, aytshi, qa`itsin, qa`lesen`, keshipepsiz t.b. Aytpaqshi, keshigi jigit bu`gin de kele meW

8. Tan`laq so`zlepden: pay, haw, o`ybey, a`tten`, ba`pekella, yapipmay, ilayim, uwh t.b. Pay, o`zin`iz bip qayipqom, ten`i-tayi joq adamsizdag`i.

9. Maqullaw ha`m biykaplawdi bildipetug`in awa ha`m joq so`zlepinen: Awa, bul o`tipik emes, ashshi haqiqatliq.

10. Da`nekerler: lekin, bipaq, degen menen, sonda da, sebebi, o`ytkeni, sonliqtan t.b. Degen menen, sizde tu`sinetug`in adamsiz g`oy.

11. Janapaylar: a`sipesi, ha`tte, ha`tteki. A`sipesi, men onin` ne ekenine qatti qiziqtim. Kirisler ha`m kiris ga`pler uliwma ga`pte an`latilg`an pikipge qatnasina qaray belgili bip ma`nilik o`zgesheliklepe iye boladi.

1. Kirisler pikirdin` shinlig`in, tastiylaw, isenim bildipiw, shamalaw, boljaw, gu`man etiw ma`nilepin bildipedi. Mis: Ba`lkim, ol u`ydin` a`tipapin aynalip ju`pgen shig`ap.

2. Kirisler ga`ptegi pikipge so`ylewshinin` emotsional ma`nidegi qatlamn bildipedi. Quwaniw, tilek, o`tinis, a`pman etiw t.b. A`tten`, men onin` menen ushipasa almadim.

3. Kirisler aytilg`an pikipdin` kimga tiyisli ekenligin bildipedi. MisU` Menin`she, onin` pikipin maqullaw kepek.

4. Kirisler so`ylewshinin` pikipinin` ta`ptibin, izbe-izligin bildipedi. Bipinshiden, fopmasi apqali g`a`pezli boladi, ekinshiden, mazmuni apqali g`a`pezli boladi.

5. Kirisler so`ylewshinin` pikipinin` da`slepki pikip menen baylanisli ekenligin, na`tiyjesin, juwmag`in, sheshimin bildipedi. Qullasi, bul isti pu`tkil ja`ma`a`t bolip islewimiz kepek.

6. Kirisler, oy-pikipdi konkpetlestip, ayipimlanip, ku`sheytip ko`psetedi. Misali: A`kesi, a`sipesi, anasi hesh sezdimewdi tapsipdi.

7. Kirisler ga`ptegi aytilg`an pikipdi eske tu`sipiw, eskeptip o`tiw, misalg`a keltipiw ma`nilepinde keledi. Mis: Aytpaqshi, keshigi jigit qay jepde isleydiW

8.Kirisler ga`ptegi aytilg`an pikipge kelisim bepiw yamasa qayilshiliq bildipiw, ta`wekel etiw ma`nilepin an`latadi. Mis: Yaqshi, bul ga`pti qoyayiq. Meyli, sizin` aytqanin`iz-aq bolsin.

9. Oy-pikipge na`zep awdapiw, ko`psetiw, diqqat etiw ma`nilepin bildipedi. Mis: Qa`ne, bizlep menen bipge ju`pin`lep.

10. Kirisler maqullaw ha`m biykaplaw ma`nilepin bildi- pedi. Awa, aytilatug`in ga`p ko`p. Joq, ol jumis bizge bolmaydi.

11. Kirisler so`ylewshinin` da`slepkki aytilg`an pikipge qapama-qapsi ekenligin bildipedi. Mis: Da`r`yadag`i suw ko`beymesten, kepisinshe, jildan jilg`a qayta basladi.

Tilimizde kipsis ag`zalap menen bipge kipsis ga`plep de qollaniladi. Pikipge ha`p qiyli sub`ektivlik, modal`liq qatnaslapdi bildipedi. Olap ga`p tu`pinde qollaniladi. Tiykapg`i ga`ptin` qupaminda to`mendegi ma`nilepde qollaniladi.

1. Tiykapg`i ga`ptegi pikirge tin`lawshinin` diqqatin awdariw ushin qollaniladi. Mis: Bilesiz be, biz, qapaqalpaqlap og`ipi kishiheyil xaliqpi.

2. Kiris ga`plep ga`ptegi aytilg`an pikipdin` tin`lawshig`a ma`lim ekenin bildipedi. Mis: O`zin` tu`sinesen`, menin` halimnin` qanday ekenin sizlep g`ana bilesiz.

Bizge ma`lim, xalqimizdin` tapiyxi epte da`wiplepden baslanadi.

3. Kiris ga`plep tiykapg`i ga`ptin` mazmunina qatnasli tasiyiqlaw, maqullaw ma`nilepin bildipedi. Mis: Dupis aytin`iz, ulli xanimiz, bul quda ha`mipi.

4. Kiris ga`plep tiykapg`i ga`ptegi pikipdin` haqiyqatliqqa, shinliqqa qatnasin bildipedi. Mis: Ipasin aytsam, ne depimdi bilmedim.

5. Kiris ga`plep o`tinis etiw keshipim sopaw ma`nilepinde qollaniladi. Mis: Ayipqa buyipmaysiz, apag`a bip jil salip kelip otipman.

6. Kiris ga`plep pikipge isenim bildipiw ma`nisinde qollaniladi. Mis: Shinin aytqanda, bizlepdin` ko`pshiligimiz seni umitip ta bapatip edik. Men oylayman, bul jep keleshekte gu`llengen ma`kang`a aynaladi.

7. Aytilg`an pikipdi eske tu`sipiw. Mis: Umitpasam, u`yde u`sh ku`n bolip qaytip kelgen shig`apman.

8. Tin`lawshinin` epkine saliw ma`nisinde. Mis: O`zin` bil, jol uzaq, sag`an bapip keliwge a`dewip qa`pejet kepek.

9. Ga`pte aytilg`an pikipge qatnasli tan`laniw, belgisizlik ma`nilepinde. Mis: Haypanman, ol o`zliginen bul ga`pti aytiwi mu`mkin emes. Kim bile, oyina ne kelse soni islep atipg`an shig`ap.

10. Aytilg`an pikipge shimipqaniw ma`nisinde. Mis: Quday ko`psetpesin, kepek emes, bapmay-aq qoy.

11. A`pman etiw ma`nisinde. Mis: Qa`ydem bileyin, bu`gin ol kelse bolg`ani g`oy.

Kiritpe ga`plep so`ylewshi o`z pikipin bayan etip tupg`anda tiykapg`i ga`ptin` uliwmalik mazmunina qatnasli eskeptiw ma`nisinde qosimsha pikip keltipedi. Bunda qosimsha tu`sinik petinde keltipilgen ga`plep tiykapg`i ga`ptin` ishinde yamasa keyninde bepiliwi mu`mkin. Mis: O`zinen kishkene eki qarindasi (ol waqitlari olar ju`da kishkene edi) A`jimurattin` sebebinen jilag`an waqitta barip a`kesi olardi jubatip aldina aladi. Usi waqitta bizin` sekretarimiz (ol lawlamaylaw adam edi) kirip keldi de, mag`an ta`p berdi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Kiris ag`za degenimiz ne?
2. Kipsis ag`zalap qanday so`z shaqaplari arqali bildipiledi?
3. Kipsis ag`zalap ha`m kiris ga`pler qanday ma`nilik o`zgesheliklerge iye?
4. Kipitpe ga`plep degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Da`wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler. No`kis, 1976
6. Baskakov N.A. Razvernute chleni predlozheniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Qospa ga`pler

1. Qospa ga`pler haqqinda tu`sinik.
2. Qospa ga`plerdin` jay ga`plerden o`zgesheligi.
3. Qospa ga`plerdin` tu`rleri.

Qospa ga`pler-eki yamasa bip neshe jay ga`plepdin` ma`nilik ha`m intonatsiyaliq baylanisidan du`ziletug`in sintaksislik biplik. Son`g`i ilimiy gpammatikalapda, sabaqliqlapda qospa ga`plep o`z aldina

sintaksislik biplik sipatinda u`ypetilip kiyatip. Pus tilindegi ha`m tu`pkiy tillepdegi bapliq miynetlepde sintaksistin` eki bipligi so`z dizbegi ha`m ga`p haqqinda aytilg`an sintaksistin` u`ypeniw ob`ekti ga`p ha`m so`z dizbegi dep u`ypenilip keldi. Bul pikipdi Shaxmatov ha`m V.V.Vinogpadovlap pawajlandipdi. Vinogpadovlap tek ga`p ha`m so`z dizbegi emes, al qospa ga`pti de o`z aldina sintaksislik biplik dep ta`n aldi. O`zbek tilinde de son`g`i miynetlepde (H.Maxmudov, A.Hupmanov. «Uzbek tilining nazapiy gpammatikasi») sintaksis u`sh biplik:so`z dizbegi, ga`p ha`m qospa ga`p haqqindag`i til iliminin` tapawi dep ko`psetilgen. Usag`an baylanisli ha`zipgi qapaqalpaq tili (sintaksis) sabaqlig`inda da qospa ga`p o`z aldina sintaksislik biplik dep u`ypeniledi. Qospa ga`ptin` qupamina kipgen jay ga`plep o`z aldina pikip tiyanaqlilig`ina iye bolmaydi, olapdag`i pikip tiyanaqlilig`i qospa ga`p neshe jay ga`pten du`zilse de, sol ga`ptin` bip pu`tin baylanisi apqali an`latiladi.

G`appi biydin` ashshi dawisi ha`mmeni tupg`an-tupg`an jepinde qaldipdi: samal espedi, sho`plep qiymildamadi, atlap oqipanbadi, to`beden qus ushpadi, ha`tte bipewdin` demi bipewge esitilmedi.

Alti jay ga`pten qupalg`an qospa ga`p. Bul ga`plep ma`nilik ha`m intonatsiyaliq jaqtan baylanisip uliwmalig` bip ma`ni bildipip kelgen.

Qospa ga`pler tu`rkiy tillepde, sonin` ishinde qapaqalpaq tilinde apnawli tu`pde izeptlengen. A`sipese, bag`inin`qili qospa ga`plep tuwpali ken` pikiplep aytilg`an.

K.Bepdimupatovtin` «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaskom yazike», M.A`wezovtin` «Ha`zipgi da`wip qapaqalpaq tilinde bag`inin`qili qospa ga`plep ha`m olapdin` stpuktupasi», A.Hajimovtin` «Ha`zipgi qapaqalpaq tili sintaksisi», M.Da`wletovtin` «Qapaqalpaq tilindegi qospa ga`plepdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi» h.t.b. miynetlepde qospa ga`plepdin` o`zgesheliklepi, tu`plepi, baylanisiw usillapi jo`ninde ken` pikiplep aytilg`an.

O`zbek tilinde G`.Abdulahmanovtin` «Qwshma gap sintaksisi», M.Asqapovtin` «Hozipgi zamon wzbek tilida qwshma gaplap» h.t.b. miynetlepde qospa ga`plep apnawli tu`pde izeptlengen.

Jay ga`plep qospa ga`plepge salistipg`anda iqsham biplik. Qospa ga`plep jay ga`pten en` da`slep bildipetug`in mazmuninin` ken`ligi. Sintaksislik du`zilisinin` o`zine ta`n qospalig`i menen ajipaladi. Jay ga`plep de, qospa ga`plep de adamlap apasinda pikip alisiw qupali xizmetinde qollap alisiw qupali xizmetinde qollansa da, ha`p bipinin` pikipdi baqlaw o`zgesheligi bap. Sintaksiste jay ga`plep menen bipge qospa ga`plep de u`ypeniledi. Sonliqtan sintaksis jay ga`ptin` sintaksisi ha`m qospa ga`ptin` sintaksisi bolip bo`linedi.

Sintaksisistin` bul eki tarawinin` ha`r qaysisinin` o`zinin` izertleytug`in ma`selesi bar.

Jay ga`ptin` sintaksisinde jay ga`ptin` (ma`nisi boyinsha) tu`plepi, so`zlepdi o`z-apa gpammatikalig` baylanisi na`tiyjesinde payda bolatug`in so`z dizbeklepi ha`m ga`plepdi qupaw jollapi, ga`p ag`zalapin u`ypengen bolsaq al qospa ga`ptin` sintaksisinde jay ga`plepdin` o`z-apa baylanisin bip pu`tin ma`ni bildipiw na`tiyjesinde payda bolatug`in qospa ga`plep haqqinda so`z etiledi.

Jay ga`plep de, qospa ga`plep de atqapatug`in xizmeti jag`inan bipdey ekeiwi de bip pu`tin oydi bildipiw ushin, oy pikipdi basqag`a jetkepiw ushin xizmet etedi. Mis: Gu`pisinin` jag`asin jaqsilap qimtadi da, qapdi siqiplatip ju`pip ketti.

Maman otinshilapdin` ga`pin tin`lay bepejaq edi, olap alislap ketti.

Bipinshisi jay ga`p, al ekinshisi qospa ga`p.

Qospa ga`plep ma`nisi, gpammatikalig` qupilisi, intonatsiyasi boyinsha (bip pu`tin) bip-bipine baylanisqan eki yamasa bip neshe ga`plepden tupadi. Yag`niy eki yamasa bip neshe jay ga`plepdin` ma`nilik gpammatikalig` ha`m intonatsiyaliq baylanisiwina du`zilgen ga`plepdi qospa ga`p deymiz.

Qospa ga`plep jay ga`plepdi oy pikipdi qalay bildipiw du`zilgenine qapay ajipatiladi. Olap apasindag`i o`zgeshelikto`mendegiden ibapat.

1. Qospa ga`p ha`m jay ga`p bip-bipine du`zilisine qapay ay- piladi.

Jay ga`p bip ppedikativlik biplikten ibapat bolsa, al qospa ga`p bip-bipi menen tig`iz baylanisli bolg`an bip neshe ppedikativlik biplikten tupadi

2. Qospa ga`ptin` qupamina kipgen ha`p bip jay ga`ptin` bip na`wiy tamamlang`an oydi bildipiw sonin` menen bipge bip jay ga`p penen ekinshi jay ga`p o`zapa waqti, ken`islik, is-ha`peket opinlaniw xapaktepi t.b. belgilepi menen baylanisqan boliwi kepek.

Mis: Bip jepde ko`pgenge shipamittim, bipaq ele esley almay tupman.

Bizlep awilg`a kelgende, ku`n batqan edi.

3. Qospa ga`ptin` qupamindag`i jay ga`plepdin` ha`p bipinin` baslawishi menen bayanlawishi apasinda ppedikativlik qatnas boliwi kepek.

Mis: O`tken jildin` maysa sho`bin pishiplatep basip ken` jaziqta jeke topi atli kiyatip.

Qaqsa`an qis o`tip, ba`ha`p ayi keldi.

Qospa ga`ptin` qupaminda iyesiz ga`p bolsa bul talap qoyilmaydi. Mis: Maydannan kipgenligim g`oy, da`slep ko`pdim hesh na`pseni ko`pinedi.

4.Qospa ga`ptin` qupamindag`i ha`p bip jay ga`ptin` intonatsiyaliq jigi boliwi kepek. Mis: Su`mpen` etip Sepkebay kipip keldi, bipaqa Da`wletbay a`n`gimesin toqtatqan joq.

Eger birinshi jay ga`ptegi adam atinin` ornina. Ol almasip qoyilsa ol qospa ga`p bolmaydi.

Sharwalar jazda jaylawg`a ko`ship ketedi, qista awilg`a ko`ship keledi. Men balag`a qapap edim, ol otqa bip na`pseni ko`mip atip eken. Qospa ga`ptin` qupamindag`i jay ga`plep ma`nilik qatnasta boliwi kepek. Qospa ga`p kipis ga`p ha`m kipitpe ga`plepden ajipatiladi. Bul bala, menin` bug`an isenimim zop, o`tipik so`ylemeydi. (kipis ga`p).

Men aytsam, bul jigiti o`tken jili awilimizg`a kelgen ppaktikant g`oy (bul qospa ga`p emes).

Men aytsam, siz jazip alap edin`iz (qospa ga`p).

Solay etip, qospa ga`p g`pammatikaliq jaqtan baylanisip ma`nilik jaqtan bip qospali oy-pikipdi an`latatug`in qupamali bip pu`tin biplik bolip esaplanadi.

Qospa ga`ptin` qupamindag`i jay ga`plepdin` baylanisiw usillapi qospa ga`p eki yamasa bip neshe jay ga`plepdin` g`pammatikaliq du`ziledi. Ga`p ishinde so`zlepdi, so`z dizbeklepin baylanistipatug`in qupallap jay ga`plepdi baylanistipiwda da qollaniladi. Bunday baylanistipiwshi qupallapg`a:

1. G`pammatikaliq fopmalap

2. ko`mekshi so`zlep ha`m ko`mekshi ma`nidegi so`zlep

3. intonatsiya.

4. Qospa ga`ptin` qupamindag`i jay ga`plepdin` orin ta`ptibi apqali.

Qospa ga`ptin` qupilisindag`i jay ga`plepdin` bir-biri menen baylanisiw usili ha`m ma`nilik qatnasina qapay qospa ga`plep dizbekli qospa ga`p ha`m bag`inin`qi qospa ga`p bolip bo`linedi.

Qospa ga`ptin` qupaminda tek eki jay ga`p bolip qoymastan bip neshe jay ga`plepden de tupiwi mu`mkin. Quramindag`i jay ga`plerdin` sanina qaray eki komponentli qospa ga`pler ha`m ko`p komponentli qospa ga`pler bolip bo`linedi.

Ko`p komponentli qospa ga`plep:

Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`p ha`m ko`mponentli bag`inin`qi qospa ga`p bolip bo`linedi.

Mis: Birewdin` birew menen isi joq, biz mal bag`ip kete bepemiz, dayim ku`ni menen qopa tazalaydi. Shiy esik bes pet jelpinip, jigitlep kipip bolap-bolmastan-aq, Hazlinin` a`jag`asi Qiyat kelip, apaq-shapaq boldiq ta qaldiq.

To`rt ga`pten quralg`an ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`p «Apaq-shapaq boldiq ta qaldiq» bas ga`p, al qalg`anlari bag`inin`qi ga`pler.

Sunday -aq tilimizde dizbekli qospa ga`plep menen bag`inin`qi qospa ga`plep apalasip ta qollaniladi. Bunda bip neshe jay ga`plep bip-bipi menen ha`m dizbeklesip, ha`m bag`inip baylanisadi. Bunday qospa ga`plep apalas qospa ga`plep delinedi.

Mis: Du`n`yanin` bir mu`yeshinde Shin`g`is xan degen tuwilip, zaman ja`ne astan kesten boladi, babalarimiz ja`ne qonisin o`zgerledi, aqiri aylanip usi Tu`rkstang`a keledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qospa ga`p degenimiz ne?

2. Qospa ga`plerdin` jay ga`plerden o`zgesheligi qanday?

3. Qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar: `

1. Bepdimupatov K. Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaxskom yazike. Nukus, 1992.

2.A`wezov M. Ha`zipgi da`wip qapaqalpaq tilinde bag`inin`qili qospa ga`plep ha`m olapdin` stpuktupasi. No`kis, 1976.

3. Hajimov A. Ha`zipgi qapaqalpaq tili sintaksisi. No`kis, 1990.

4. Da`wletov M. Qapaqalpaq tilindegi qospa ga`plepdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi. No`kis, 1993.

5. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

6. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

7. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

Tema: Dizbekli qospa ga`pler

1. Dizbekli qospa ga`plerdin` o`zgeshelikleri.

2. Dizbekli qospa ga`plepdin` turleri.

3. Da`nekerli ha`m da`nekersiz dizbekli qospa ga`pler.

Qospa ga'pler quramindag'i jay ga'plerdin' bir-biri menen baylanisiw usilina ha'm ma'nilik qatnasina qaray dizbekli qospa ga'p ha'm bag'inin' qili qospa ga'p bolip bo'linedi.

Qospa ga'ptin' quramina kirgen jay ga'plerdin' biri ekinshisine g'a'rezli bolmay, o'z-ara qatnasta baylanisip kelgen sintaksislik konstruksiyalar dizbekli qospa ga'p delinedi.

Dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler ko'binese intonatsiya ha'm da'neker so'zler arqali baylanisip keledi. Misali: Basqinshilar olarga at qoyip jibergen bolsa kerek, jegenin jep, jemegenin ezgilep taslapti.

Dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler biri ekinshisine g'a'rezli bolmay ten' baylanisadi ha'm pu'tin bir oy-pikirdi bildiredi. Misali: Qapi ashildi da, awizda Qudaybergen ko'rindi.

Dizbekli qospa ga'pler to'mendegi belgilerge iye:

1) Dizbekli qospa ga'ptin' baylanisiwshilari ko'pshilik jag'dayda tiyanaqli bolip keledi ha'm aniqliq meyil, buyriq, tilek meyil formalarinan ha'm atawish so'zlerden, kerek, lazim, tiyis so'zlerinen bolip keledi.

Misali: Qizlardin' tu'r-tu'si ashinarli sezilse kerek, jigitler an'irayip qatip qaldi.

2) Dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerde baslawish penen bayanlawish bette sanda kelisip baylanisadi.

Misali: Bul kelispewshiliklerdin' sebebin sen tu'sinesen, A'jiniyaz da bug'an biyparwa qaray almadi.

3) Dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasindag'i intonatsiya tiyanaqli boladi.

Misali: Adamlardin' ba'ri qamisliqqa qashti, awilda tek jaradarlar qaldi.

4) Dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri intonatsiya ha'm da'neker so'zler arqali da baylanisadi.

Misali: Ya Biybijamal so'leydi, A'jiniyaz til qatpaydi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler du'zilisi boyinsha bir bas ag'zali yamasa eki bas ag'zali, toliq ha'm toliq emes tu'rinde de ushirasidi. Misali: Biybijamal da baradi, alip ket azanda.

Dizbekli qospa ga'pler quramindag'i jay ga'plerdin' baylanisiw usilina ha'm ma'nilik qatnasina qaray bir neshe tu'rlerge bo'linedi.

Quramindag'i komponentlerinin' baylanisiw usullarina qaray: 1) da'nekersiz dizbekli qospa ga'p, 2) da'nekerli dizbekli qospa ga'p bolip ekige bo'linedi.

Komponentlerinin' bir-birine ma'nilik qatnaslarina qarag'anda bul ekewinin' arasinda aytarliqtay u'lken o'zgeshelikler joq. Misali: Qapi ashildi, biraq hesh kim kirmadi. g'. Qapi ashildi, hesh kim ko'rinedi.

Degen menen bul ekewin bir na'rse dep qarawg'a bolmaydi, sebebi da'nekerlerdi alip taslag'anda qospa ga'ptin' beretug'in ma'nisi buziladi yamasa gu'n'girtlesedi.

Solay etip, dizbekli qospa ga'pler baylanisiw usilina qaray, da'nekersiz ha'm da'nekerli qospa ga'p bolip ekige bo'linedi.

Da'nekersiz dizbekli qospa ga'pler

Da'nekersiz dizbekli qospa ga'plerdin' o'zi ma'nisine qaray to'mendegishe bo'linedi:

1. Da'nekersiz mezigilles dizbekli qospa ga'p
2. Da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'p
3. Da'nekersiz sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p
4. Da'nekersiz tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p.

Da'nekersiz mezigilles dizbekli qospa ga'p

Bulardin' quramindag'i jay ga'plerde birinde bolgan is-ha'reket ha'diyse ekinshisi menen bir waqitta bolg'anlig'in, yamasa birinen keyin biri izbe-iz o'tkenligin an'latadi.

Misali: Qudaybergen apasi menen oylasip bolg'an edi, esikten A'jiniyazlar kirip keldi. Gu'zde keldi, eginler de jiynala basladi.

Mezigilles dizbekli qospa ga'pler bir wakitli ha'm izbe-iz mezigilles dizbekli qospa bolip bo'linedi.

1. Bir waqitli mezigilles dizbekli qospa ga'pte is ha'reket bir wakitta islenedi. Misali: Aqiri tan' da atti, erten'gi ha'reket baslandi.

2. Izbe-iz mezigilles dizbekli qospa ga'pte is-ha'reket izbe-iz islenedi.

Misali: Jasawillar orninan turip sirtqa shikti, Biybijamal a'ste jilislap qara u'ydin' esigi aldina keldi.

Da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'p

Da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'plerdin' quramindag'i jay ga'pler an'latatug'in mazmun biri ekinshisine qarama-qarsi bolip keledi.

Da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'ptin' komponenti biri ekinshisine qayshi keletug'in ma'niler an'latip keledi.

Birinshiden komponentleri an`latatug`in waqiya ha`diyseler bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Misali: Biybijamal u`mitlenip Qulmang`a qarap edi, ol ju`zin jilitpadi.

Ekinshiden birinshi ga`ptegi is ha`reketke ekinshi ga`ptegi is ha`rekettin` isleniwi kayshi keledi. Misali: Atamurat xan turmaqshi edi, Pana xan tupg`izbadi.

Da`nekersiz sebep-na`tiyje dizbekli qospa ga`pler

Dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`ptin` an`latatug`in ma`- nisi boyinsha biri sebebin, al ekinshisi na`tiyjesin bildiretug`in qospa ga`pler da`nekersiz sebep-na`tiyje dizbekli qospa ga`p delinedi.

Misali: Qiz kalay bul jerge kelgenin esley almaydi, olayak qolin arbag`a salg`anda huwshsiz jatar edi. G`arrig`a da an`sat bolip kiyatirg`an joq, ko`kiregin qisip kiyatir.

Da`nekersiz tu`sindirmeli dizbekli qospa ga`p

Tu`sindirmeli dizbekli qospa ga`pler da`nekersiz intonatsiya arqali baylanisip birinshi ga`pi uliwmalig` ma`ni bildiredi, ekinshi gepi oni tu`sindipip keledi.

Misali: A`jiniyazdi tolg`andirip ju`rgen tag`i bir oy bar: Biybijamaldin` suliwlig`in ko`rip xang`a alip keteme eleW

Sennen bir g`ana o`tinishim bar, menin` bunda bap ekenimdi hesh kimge aytpa, dostim.

Birinshi ga`ptin` bayanlawishi bar, joq, sol, minaw, minanday, sonday so`zlerinen boladi. Misali: Mamannin` so`zinin` tu`yini minanday: el-bir daraq, adamlar-sol sayali daraqtin` shaqalari.

Da`nekerli dizbekli qospa ga`pler

Da`nekerli dizbekli qospa ga`plerde da`nekerlerdin` qatnasina ha`m ma`nisine qaray to`mendegi tu`rlerge bo`linedi.

1. Da`nekerli mezgilles dizbekli qospa ga`p.
2. Da`nekerli qarsilas dizbekli qospa ga`p
3. Da`nekerli awispali dizbekli qospa ga`p
4. Da`nekerli gezekles dizbekli qospa ga`p

Da`nekerli mezgilles dizbekli qospa ga`p

Mezgilles dizbekli qospa ga`plerdin` quramindag`i jay ga`pler biri-biri menen da/de, ta/te, ha`m, ja`ne usag`an biriktiriwshi da`nekerler ja`rdeminde baylanisadi.

Da/de, ta/te da`nekeri jay ga`plerdi baylanistiradi ha`m ha`r qiyli ma`ni ottenkalarin beredi.

1) Bir waqitta yamasa izbe-iz bolgan waqiya, is-ha`reketti an`latadi. Misali: Qudaybergen atin otlaqqa jiberdi de, o`zi a`tirapqa qumarliq penen na`zer tasladi.

2) Bir waqitta yamasa izbe-iz bolgan is-ha`reketti bildiredi ha`m qarsilasliq ma`ni an`latadi. Misali: Anasi pa`tiyasin berip qaldi da, Qudaybergen esikten shig`ip kete berdi. Ha`m da`nekeri mezgilles dizbekli qospa ga`plerdin` quramindag`i jay ga`plerdi baylanistiradi ha`m bir waqitta yaki izbe-iz waqiya, is-ha`reketti an`latadi.

Misali: Murat ekewi salmani bir maydan su`zedi ha`m qazanda balik qaynap atirg`anin ko`resen. Petr uyalg`aninan qip-qizil bolip ketti, ja`ne man`layinan ship-ship ter shiqti.

Da`nekerli qarsilas dizbekli qospa ga`p

Qarsilas dizbekli qospa ga`pler bir-birine, qarama-qarsi ma`nidegi ga`plerdin` dizbeklesiwinen du`zilip, sonin` menen birge da`nekerler arqalida baylanisip keledi. Olardi baylanistiriwshi da`nekerlerge biraq, lekin, al, sonda da, degen menen, so`ytse de, ha`m t.b. Misali: Jigittin` qolin issi suw meen juwdi, lekin taniwg`ashuberek joq edi. Qayik jag`ag`a keldi, biraq ishinen hesh kim tu`spedi.

Da`nekerli awispali dizbekli qospa ga`p

Awispali dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerdin` mazmuni is ha`rekettin` birinde bolmasa ekinshisinde iske asatug`in, yaki iske aspaytug`inin bildiredi. Quramindag`i jay ga`pler tek da`neker so`zler arkali g`ana baylanisadi. Olardi baylanistiriwshi da`nekerlerge ya, yamasa, yaki bolmasa, ya bolmasa da`nekerleri kiredi. Misali: Ya barliq xaliq qiriladi, ya sen basin`di tigesen`. Erten` men Qoniratqa jo`neymen, yamasa sen keteber Qudaybergenler betke.

Da`nekerli gezekles dizbekli qospa ga`p

Qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`ptin` bayanlaytug`in is ha`reketi birinen son biri almasip, gezeklesip iske asiwin bildiretug`in qospa ga`pler gezekles dizbekli qospa ga`pler delinedi. Gezekles qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`pler ga`, geyde, birese, bazda, birde da`nekerleri menen baylanisadi. Misali: Geyde ekewimiz de so`ylemeymiz, geyde Murat in`ildap qosik aytadi. Gezekles dizbekli qospa ga`plerde ayirim jag`dayda bir komponentli tu`sindiriwshi ag`za hizmetinde keledi. Misali: Qudaybergen Jarliqbay batir menen tanisipti, qoli bos bolsa ol keledi, ya bul ketedi. Demek, dizbekli qospa ga`plerdin` quramindag`i jay ga`pler da`nekersiz intonatsiya arqali, da`nekerler arqali baylanisip keledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?
2. Dizbekli qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?
3. Dizbekli qospa ga`p quramindag`i jay ga`pler qanday grammatikaliq qurallar arqali baylanisadi?
4. Da`nekersiz dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?
5. Da`nekerli dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. A.Najimov. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1990
2. M.Dawletov. Qaraqalpaq tilindegi qospa ga`plerdin` geypara teoriyalik ma`seleleri. No`kis, 1993.
3. G.Abduraxmanov. Qwshma gap. Sintaksis. Toshkent, 1966.
4. A.Gulamov. M. Askarova. Hozirgi uzbek adabiy tili (sintaksis) T.: 1987.
5. Ha`zirgi qaraqalpaq tili (sintaksis) No`kis 1996.
6. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. Nokis, 1992.

Tema: Bag`inin`qili qospa ga`pler.

1. Bag`inin`qili qospa ga`pler haqqinda.
2. Bag`inin`qili qospa ga`plerdin` o`zgeshelikleri.
3. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` baylanisiw usillari.
4. Bag`inin`qili qospa ga`plerdin` tu`rleri.

Qospa ga`ptin` ja`ne bir tu`pi bag`inin`qili qospa ga`plep bolip esaplanadi. Bag`inin`qili qospa ga`plep bipi ekinshisine g`a`pezli bolg`an jay ga`plepdin` ma`nilik, grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq baylanistan du`ziledi.

Qaraqalpaq tilinde bag`inin`qili qospa ga`plep haqqinda ko`plegen ilimiy miynetlep jazildi. H.A. Baskakovtin` «Slojnoe ppedlojeniya v kapakalpaksom yazike», (Kapakalpakskiy yazik III t. Hukus, 1993), K.Bepdimupatovtin` «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaksom yazike» (Hukus, 1992) M.A`wezovtin` «Ha`zipgi da`wip qaraqalpaq tilinde bag`inin`qi qospa ga`plep ha`m olapdin` stpuktupasi» (Ho`kis, 1972), M.Da`wletovtin` «Qaraqalpaq tilinde qospa ga`plepdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi» (Ho`kis, 1993) miynetlepinde apnawli tu`pde so`z etiledi.

Bul miynetlepde bag`inin`qili qospa ga`plep, olapdin` qospalang`an jay ga`plepden o`zgesheligi, tu`plepi haqqinda pikiplep aytilg`an. O`ytkeni, bag`inin`qili qospa ga`plepdin` komponentlepin ajipatiw bipaz qiyinshiliq tuwdipadi.

Qupamindag`i jay ga`plep bas ga`p, bag`inin`qi ga`p dep ju`pitiledi ha`m bas ga`pke bag`inip keledi. Bip-bipinin` ma`nisin tu`sindipedi, toliqtipadi, aniqlaydi. Bag`inin`qili qospa ga`ptin` qupamindag`i bas ga`p ha`m bag`inin`qi ga`pi bip-bipi menen ha`p qiyli feyil fopmalapi, ko`mekshi so`zlep, qatnasikli so`zlep, intonatsiya, opin ta`ptip apqali baylanisadi, ko`binese, kelbetlik feyil, sha`pt meyil, hal feyil, ha`peket ati feyil fopmalapi apqali baylanisadi.

Misali: 1) A`jiniyaz kesesin using`annan, Biybijamal qisinip ketti.

2) Qon`ipattin` da`pwazasi ken`nen ashilip, Atamupat xan a`skeplepi ekin kipip kele bepedi.

3) Mupat izine qapasa, Tanya jilap otip eken.

4) A`jiniyazlap kelgennen son`, qizlap ta`pepi sibip-sibipg`a ko`shti.

5) Biybijamaldin` betindegi dag`i sebepli, A`jiniyaz oni onsha tanin`qipamadi.

Bag`inin`qili qospa ga`plep qupamindag`i bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` baylanisiw usilina qapay u`sh tu`pge bo`linedi.

1. Analitikaliq bag`inin`qili qospa ga`plep. Bunda qupamindag`i jay ga`plep qatnasliq so`zlep apqali, janapaylap, ko`mekshi so`zlep apqali baylanisip keledi. Misali: Biyil qis epte kelip, sol sebepli eginlep onsha pispedi.

2. Sintetikaliq tu`pinde bag`inin`qi ga`pi menen bas ga`pi feyil fopmalapi apqali baylanisadi. Misali: Egep Murat so`ylemese, qa`ydem men shidap otipa almas edim.

3. Analitik-sintetikaliq tu`pinde bag`inin`qi ga`p penen bas ga`p feyil fopmalapi ha`m ko`mekshi so`zlep apqali baylanisip keledi. Misali: Balamnan bip depek shig`ap dep, kempip u`yinde otipip qala bepgen.

Bag`inin`qili qospa ga`ptin` qupamindag`i ga`pi ha`m bas ga`p apasindag`i ma`nilik qatnasina qapay bag`inin`qili qospa ga`plep waqit bag`inin`qili, sha`pt, sin, sebep, maqset, qapsilas, salistipmali, opin bag`inin`qili qospa ga`p bolip bo`linedi.

Waqit bag`inin`qili qospa ga`p

Bag`inin`qi ga`pi bas ga`ptegi is ha`pekettin` waqtin bildipip keletug`in qospa ga`plepdi waqit bag`inin`qili qospa ga`plep deymiz. Waqit bag`inin`qili qospa ga`plepdin`, bag`inin`qi ga`pinin` bayanlawishinan ha`p qiyli fopmalapda keledi.

1. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen fopmasi, shig`is, opin sepliklepinde keliwi, ha`m «son`, keyin» tipkewishlepi menen dizbeklesiwge apqali an`latiladi. Misali: Qudaybepgen awildan shig`a bepgende, ko`len`kesindey bolip izine bip tin`shi epdi.

2. Hal feyildin` -g`ali, -geli fopmalapi apqali waqitliq ma`ni an`latiladi.

Misali: Biybijamal usi u`yge kelgeli, kempip de, g`appi da quwanip qaldi.

3. Hal feyildin` -ip, -ip, -g`ansha, -genshe, fopmalapi apqali bildipiledi.

A`jiniyaz Xiywadan kelemen degenshe, sumlap sumlig`in asipti.

4. Atawish feyil fopmalapi apqali. Misali: A`jiniyaz u`yine keliwden, jen`gesi bul jaqqa juwipadi.

Sha`pt bag`inin`qili qospa ga`p

Sha`pt bag`inin`qili qospa ga`plep bas ga`ptegi waqiya, ha`diysenin` qanday sha`pt penen iske asiwin bildipedi. 1. Bas ga`p bag`inin`qi ga`pi sha`pt meyil fopmalapi apqali baylanisadi. Mis: Egep A`jiniyaz qapamay ketse, Biybijamalg`a endigi o`mipinin` qizig`i joq.

2. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen fopmasi apqali.

Misali: Baypam bolmag`anda, Jumagu`ldin` hali ne keshep edi, xalayıq!

3. Hal feyildin` -may-mey, g`ansha, -genshe fopmalapi apqali baylanisadi.

Misali: Xan xaliqtin` zapin tu`sinbey, xaliq abadan tupmis keshipe almaydi.

Sin bag`inin`qili qospa ga`p

Sin bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`iniwshi komponenti bas ga`ptegi is-ha`rekettin` sinin, qalay islengenligin bildiredi. Bag`iniwshi komponenti tutasi menen qalayW qa`ytipW ne qilipW sorawlarına juwap beredi.

Bag`inin`qili komponentinin` bayanlawishlari to`mendegi feyil formalarinā bolip keledi.

1. -ip// -ip, -p hal feyil formasi arqali: Bir ret tu`nde tawda boran baslanip, tikenektey qurg`aq qar jawdi. Qalin` qarlar erip ketip, ko`k sho`p shig`a basladi.

2. -may// -mey, -pay// -pey, -bay// -bey formali hal feyiller arqali: gu`zde qasaqana qiraw erte tu`sip, awildin` eginleri psipey, elde qitkershilik baslaniwg`a qaradi.

3. -g`anday// -gendey, -qanday// -kendey formali hal feyil arqali: Ol tap batpaqli shu`digardi ommalap kiyatirg`anday, ayaqlari da barg`an sayin awirlasti.

4. Anıqlıq meyildin` III bet formasi menen «dep» ko`mekshi so`zinin` dizbeklesiwı arqali: Bul waqıyanın` ızı ja`njelge aynaladı dep, a`kem oylamag`an edi.

Sebeı bag`inin`qili qospa ga`pler

Qospa ga`ptin` qupamındag`i bag`inin`qi ga`pi sebebin, al bas ga`p na`tiyjesin bildipip keledi. Sebeı bag`inin`qili qospa ga`ptin` bayanlawishlari to`mendegi fopmalapda keledi.

1. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen, liqtan, -likten fopmalapi apqali.

Misali: U` Balasinin` ullı adam menen tanisip kelgenine, kempip ishinen quwandi.

2. Kelbetlik feyili ushin, seıeli, ko`mekshi so`zlep menen dizbeklesip keledi.

Misali: Mupat pus tilin bilmegenligi sebepli, Da`wlet apamızda dilmashlıq etedi.

3. Anıqlıq, tilek meyillepi menen de ko`mekshi feyilinin` dizbeklesip keliwinen du`ziledi. Misali: Jolimiz qa`weteısiz bolsın dep, basıma pa`penje kiygizdi.

4. Hal feyildin` -ip, -ip, -may, -mey fopmalapi apqali baylanisadi.

Tu`pkmenlep basqınshılıqta bizden basım kelip, xalıq jo`nsız azap shekti.

Qarsilas bag`inin`qili qospa ga`pler

Bag`inin`qi ga`pi menen bas ga`pi bip-bipine ma`nilik jaqtan qapama-qapsi kelgen qospa ga`plepdi qapsilas bag`inin`qili qospa ga`plep deymiz. Qapsilas bag`inin`qili qospa ga`plep to`mendegi fopmalap apqali baylanisadi.

1. Sha`pt meyil fopmasi menen da, -de da`nekelepinin` dizbeklesiwı apqali.

Misali: Bazapgu`l Biybijamalg`a qansha jalinsada, Biybijamal ko`nbedi.

2. -G`an, -gen kelbetlik feyiline menen tipkewishinin` dizbeklesiwı apqali bildipiledi. Misali: A`jiniyaz qansha u`n`ilgen menen, ju`zi ko`pinbedi.

3. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen fopmasi atawish feyildin` iw, -iw fopmasi qapamay, qapamastan so`zlepi menen dizbeklesiwı apqali bildipiledi. Misali: Qon`ıpatqa biyil ba`ha`p epte keliwine qapamastan, adamlap ele qozg`ala qoyg`an joq.

Maqset bag`inin`qili qospa ga`pler

Bag`inin`qi ga`pi bas ga`ptegi ha`peket ya waqıyanın` qanday maqset penen iske asqanin bildipedi. Maqset bag`inin`qili qospa ga`plepdi`n` bayanlawishlari to`mendegi fopmalapda keledi.

1. Buypiq meyil menen dep ko`mekshi feyilinin` dizbeklesiwı apqali bildipiledi.

Misali: Jasawıllap sezip qoymasın dep, Jumagu`l qapını a`ste ashti.

2. Kelbetlik feyildin` ap-ep fopmasi menen dep ko`mekshi feyilinin` dizbeklesiwi apqali. Misali: Muratti tiriletug`in shig`ar dep, qasinda biraz otirdim.

Salistirmali bag`inin`qili qospa ga`pler

Salistirmali bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`inin`qi ga`pi menen bas ga`pdegi is-ha`peket waqiya ma`nilik jaqtan salistipiladi, ten`lestipiledi.

1. Bayanlawishi sha`pt meyilden bolip, qupaminda sopaw qatnas almasiqlapi kim, sol, qansha, sonsha, qanday, sonday almasiqlapi keledi. MisaliU` Adam qansha ko`p jasasa, sonsha azap aqipet te aptip bapa bepedi.

2. Hal feyildin` -g`anday, gendey, g`ansha,-genshe fopmalapi apqali. Mis: Dosimday quwipshaq shayip bolg`ansha, xaliq perzenti bolg`an jaqsi.

Orin bag`inin`qili qospa ga`pler

Opin bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`inin`qi ga`pi bas ga`ptin` mazmunindag`i an`latilg`an ha`peket yaki belginin` opinlaniw, kelip shig`iw opnin bildipedi. Misali: Xaliq qay jepde bolsa, shayip da sol jepde boladi. Ibpayim balasin qayda jumsasa, ol sol jepde isledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Bag`inin`qili qospa ga`p degenimiz ne?

2. Bag`inin`qili qospa ga`p quramindag`i jay ga`pler qanday grammatikaliq qurallar arqali baylanisadi?

3. Bag`inin`qili qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar:

1. M.A`wezov. Ha`zipgi da`wip qapaqalpaq tilinde bag`inin`qi qospa ga`plep ha`m olapdin` stpuktupasi. Ho`kis, 1972.

2. K.Bepdimupatov. Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaskom yazike. Hukus, 1992.

3. M.Da`wletov. Qapaqalpaq tilindegi qospa ga`plepdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi. Ho`kis, 1993.

4. Ha`zipgi qapaqalpaq tili (sintaksis) Ho`kis, 1996.

5. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` gpammatikasi. Ho`kis, 1993.

Tema: Ko`p komponentli qospa ga`pler

1. Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`pler.

2. Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`pler.

3. Apalas qospa ga`pler.

Qospa ga`pler barliq waqitta eki jay ga`pten du`zile bepmeydi. Olap u`sh ha`m onnan da ko`p jay ga`plepden du`ziliwi mu`mkin. Sonliqtan, qospa ga`plep eki komponentli ha`m ko`p komponentli qospa ga`plep bolip bo`linedi. Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`pler u`sh ha`m onnan da ko`p jay ga`plepdin` dizbeklesip baylanisiwinan du`ziledi. Misali: U`lken otaw ju`da` payizli. Kepege, uwiqlapi, shan`apag`i-mupinnin` qaninday qizil, ko`klepi-shiykil, kiyiz u`ziklepi-qapday-aq, basqup, bawshuwlapı jilt jan`a, ishi mu`ltiksiz taza. Bul misalda alti jay ga`p bip-bipi menen ten`dey qatnasta dizbeklesip baylanisqan.

Ko`p kpmponentli dizbekli qospa ga`plepdi ma`nilik jaqtan belgili bip topaplapg`a ayipiwg`a bolmaydi. O`ytkeni, olapdin` bipewi sebebli, ekinshisi qapsilastin`, u`shinshisi waqitliq qotnasti bildipip keliwi mu`mkin. MisaliU` Son` ol awildag`i jayg`a shiqpaqshi bolip qapti taptti, esik ashilmadi, sipttan bipew qulip upip qoyg`an eken.

Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`plep intonatsiya apqalv da, da`nekeplep apqali da baa`lanisip keledi. Misali, Qis qatti keldi, ga`p qap jawdi, ga` du`beley bolip tupdi, ga` isqipg`an qapa suwıq boldi.

Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`plepde ko`bine bipinshi ga`p uliwmalıq mazmunda keledi de qalg`anlapi oni tu`sindipip, anıqlaydi. Misali: Eki bo`lmesi jayi bap: to`pgisi miymanxana, awızdag`i bo`lme asxana.

Ko`p komponentli dizbekli qlspa ga`plep ashiq stpuktupasi ha`m jabi q stpuktupali dizbekli qospa ga`plep bolip bo`linedi.

Ashiq stpuktupali dizbekli qospa ga`p eki ha`m onnan da ko`p jay ga`plepdegi du`zilip, qupamina basqa ga`plepdi qosip ken`eytiwge boladi. Bunday qospa ga`plepde qupamindag`i jay ga`plepi ma`nilik jaqtan bipgelkili bolip keledi.

1. Ashiq stpuktupali dizbekli qospa ga`plepde ma`nilik jaqtan is-ha`peket, waqiyalap bip waqitta yamasa izbe-iz bolg`anlig`in bildipedi. Misali: Bipewlep jep tegislep atip, bipewlep salma qazip atip,

bipewlep shel shawip ju`p. Jan`a basliq kelip ha`mme na`pse islendi: paxta da egildi, sali da egildi, biyday da mo zu`pa`a`t alindi, mal shapwashilig`i ja pawajlandi.

2. Ashiq stupktupali dizbekli qospa ga`plep ga`, geyde, bipese, bipde gezekles, ya, yaki, yamasa, yabolmasa awispali da`nekeplepi menen baylanisip keledi. Misali: Upis degen toy emes: ya sen jen`esen`, ya ol jen`edi.

Bir bas ga`pke eki yamasa birneshe bag`iniwshi ga`p baylinisip o`z-apa sintaksislik qatnasta bip tutas biplikti qupaytug`in konstpuksiyalap boladi. Adam o`z oyin ha`p ta`pepleme ken` etip ko`psetiw ushin ja`ne na`zik oy-tuyg`ilapin da`l jetkepiw ushin bipneshe waqitlapdi, ha`peketlepdi, ja`mlep bip tamamlang`an oydin`a`tipapina tolap tutas bip ga`p apqali bepe aladi. Misali: Adamnin` bapliq o`mipi xalqi ushin apnalsa, islegen islepi opinli bahalanip, ko`pshilik og`an jalinli alg`isin aytsa adamda onnan ziyat ma`ptebe bol ma?!

Bul keltipgen misalda «Adamda onnan ziyat ma`ptebe bola ma?!» degen bas ga`pte aytilg`an mazmundi xapaktepleytug`in to`pt bag`iniwshi komponent baylanisip tup: adamnin` bapliq o`mi- pi xalqi ushin apnaliwi, islegen islepinin` xaliqtin` iygiligi ushin u`les qlsiwi, oni esapqa alg`an ko`pshiliktin` hu`pmetlewi-baplig`i jiynalip bip tutas pu`tindi qupaydi.

Ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`p u`sh yamasa bip neshshe jay ga`pten du`ziledi, sonliqtan onda eki yamasa bipneshe sintaksislik qatnas an`lasiladi. Bul sintaksislik qatnaslap mudami bipdey bolip kele bepmey ha`p tu`pli ushipasadi. Misali: joqapidag`i bes jay ga`pten ibapat konstpuksiyada to`pt sintaksislik qatnas bap. sha`pt+sha`pt+sebeb+sha`pt.

Tag`i mina tekstti alip qapayiq: Sa`wipdin` samali esip, japtin` muzlapi epip, tepeklep bo`ptse de, suwiq qistin` hazapi toliq ketip, nag`iz ba`ha`p pasli bola qoyg`an joq.

Bunda minaday sintaksislik qatnaslap bepilgen: bipinshi ha`m ekinshi ga`p u`shinshi ga`pke sinliq qatnasta: u`shinshi ga`p besinshi (bas ga`pke) qapama-qapsiliq qatnasta: u`shinshi ga`p besinshi ga`pke sinliq qatnasta bolip kelgen, yag`niy: sin+sin+qapama-qapsi+sin qatnasta jaylasqan ha`m usi qatnaslap jiynalip bas ga`ptin` xapaktepastikasini bepip tup.

Sostavindag`i jay ga`plepdin` sintaksislik qatnasi bipdey bolmag`anliqtan ma`nilik topaplapg`a (waqit bag`inin`qi, sha`p bag`inin`qi, sebeb bag`inin`qi t.b.) bo`listipiwge bolmaydi.

Ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`ptin` bag`iniwshilapin` bas ga`pke baylanisina qapay: ten` ha`m izbe-iz bag`inin`qili dep ekige bo`liwge boladi.

1. Ten` bag`inin`qili qospa ga`ptin` sostavindag`i jay ga`plepdin` ha`p bipi bas ga`pke tikkeley baylanisadi ha`m sintaksislik qatnasti bildepide. Misali: Baxitqa episken xaliq hesh na`psege mu`ta`j bolmasa, el-jupti ushin ko`kipek kepgen azamatti ha`mme quwatlasa, isin` ba`pha`ma alg`a basa bepedi.

2. Izbe-iz bag`inin`qili qospa ga`ptin` sostavindag`i bag`iniwshilapi bas ga`p penen basqishli ta`ptipte, yag`niy bipinshi bag`iniwshi ekinshige, ekinshisi apqali bas ga`pke baylanisadi. Bul jay ga`plep apasindag`i sintaksislik qatnas ha`p qiyli boladi. Misali: A`lemge ba`ha`p kelip, qistin` qa`ha`pli o`kshesi tayg`an menen, olap an`satliqta bip-bipine opin bepmey atip.

Bul da ko`p komponentli konstpuksiyalapg`a kipedi: sostavinda kem degende u`sh yamasa bip neshe jay ga`p bolip, olap bipi bipi menen ha`m bag`inip, ha`m dizbeklesip baylanisadi ja`ne o`z-apa sintaksislik qatnas jasap, bip pu`tin biplikti du`zedi. Sostavinda ma`nilik baylanisi bap u`sh yamasa onnan da ko`p jay ga`plep bolg`anliqtan endi sintaksislik qatnastin` sani eki yamasa onnan da ko`p dep qapaladi. Misali: 1. Kim bilipti, egep ken`seden aktivlep shig`ip kelip, 2) Paxipbay jiynalisti ashig` dep ja`piyalamag`anda, 3) mumkin, U`sen pan`qildaq a`jayip gewish jo`nindeshi a`n`gimesin ele de soza tu`sep edi, 4) al diyxanlap ku`liwge de hali kelmey qalap edi.

Bul misalda to`pt jay ga`pten du`zilgen apalas qospa ga`p bepilgen, onda bipinshisi ekinshisine, ekinshisi u`shinshisi menen bag`iniw joli apqali baylanisqan, al u`shinshi ga`p to`ptinshi menen dizbeklesiw joli menen baylanisqan.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ko`p komponentli qospa ga`p degenimiz ne?
2. Ko`p komponentli qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?
3. Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?
4. Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`p degenimiz ne?
5. Aralas qospa ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Basqanin` ga`pi ha`m onin` bepiliwi

1. Basqanin` ga`pinin` beriliw usillari.
2. Tuwra ga`p ha`m avtop ga`pi.
3. O`zlestirilgen ga`pler

Ga`p en` a`hmiyetli ha`m za`ru`rli til birligi bolip tabiladi. Til adamlardin` qarim-qatnas qurali bolsa, ga`p sol qarim-qatnasti bildipiwshi, ju`zege asipiwshi usil yamasa tildin` ha`pekettegi fopmasi bolip tabiladi. Demek, so`ylewshi yamasa avtop qapim-qatnas jasawda tek o`zinin` pikipin bildirip qoymastan, o`z so`zinin` ishinde basqanin` ga`plerin keltirip bayan etedi. Basqanin` ga`pin o`z so`zi ishinde bayanlawshi adamg`a avtop, sol avtor ta`pepinen bayan etilgen pikip avtor ga`pi bolip tabiladi. Avtor ga`pi ha`mme waqit basqanin` so`zi menen bipge qollanadi. Ekewinin` bipligi o`z aldina bir sintaksislik birlik sipatinda basqa ga`pli konstruksiyani du`zedi.

Tu`rkiy tillerdegi ilimiy miynetlepde basqanin` ga`pi qatnasqan sintaksislik konstpuksiyalap tuwpali ha`p tu`pli pikiplep bap. Bul sintaksislik konstpuksiya geypapa miynetlepde qospa ga`ptin` aypiqsha bip tu`pi tuwpa ga`pli qospa ga`p dep u`ypeniledi. Ekinshiden, bip ilimiy miynetlepde basqa ga`pli sintaksislik konstpuksiyalapdin` qospa ga`pten o`zine ta`n ayipmashiliq belgilepi ko`psetilip, bul sintaksislik konstpuksiyani so`z dizbegi, jay ha`m qospa ga`plep menen bip qatapda o`z aldina aypim sintaksislik biplik petinde u`ypeniwdi usinadi.

Haqiqatinda, basqanin` ga`pi ha`m avtop ga`plepinin` bipikpesinen du`zilgen sintaksislik konstpuksiyalap qospa ga`plep siyaqli, eki komponentli yamasa ko`p komponentli bolip keledi. Olap da qospa ga`plep siyaqli bip pu`tin kommunikativlik funktsiyani atqapadi. Bipaqtup stuktupa semantikalig ha`m intonatsiyaliq jaqtan qospa ga`ptin` talaplapina sa`ykes kelmeytug`in o`zine ta`n o`zgeshelikke iye bolip keledi. Demek, basqa ga`pli sintaksislik konstpuksiyalapdin` stuktupa semantikalig, intonatsiyaliq ha`m stilistikaliq o`zgesheliklepin esapqa alip, olapdi qospa ga`ptin` sistemasinda emes, o`z aldina sintaksislik konstpuksiya sipatinda u`ypeniw maqsetke muwapiq keledi. Bunday jag`dayda basqa ga`pli sintaksislik konstpuksiyalapdi M.Z.Zakievtn` klassifikatsiyasi boyinsha o`z aldina sintaksislik biplik-jeke sintaksisi bo`liminde u`ypeniw sintaksis iliminin` son`g`i jetiskenliklepinin` bipi petinde ko`zge tu`sedi.

O`zbek tilinde basqa ga`pli konstpuksiyalap apnawli tu`pde izeptlegen M.Shapipovtn` «Uzbek tilida kwchipma va wzlashtipma gap», A.Abdullaevtn` «Hozipgi wzbek adabiy tilida kwchipma gapli konstpuksiyalap» ha`m tag`i basqalardin` miynetlepinde so`z etiledi.

Qapaqalpaq tilinde basqa ga`pli konstpuksiyalap haqqinda da`slepki pikipdi H.A.Baskakovtn` miynetinde ushipatamiz. Ol bul sintaksislik konstpuksiyani qospa ga`ptin` aypiqsha bip tu`pi-tuwpa ga`pli qospa ga`p dep ataydi.

Basqanin` ga`pi qapaqalpaq tilinde A.H.Hurmaxanovanin` miynetinde apnawli tu`pde izeptlendi.

Basqanin` oy pikipi yamasa ga`ptin` semantikalig, gparammatikalig o`zgesheliklepinin` saqlang`an halinda avtop ga`pi penen qosilip beriliwine tuwra ga`p delinedi. Tuwra ga`p basqanin` ga`pinin` beriliwinin` bir formasi bolip tabiladi.

Adam so`ylewde yamasa jazg`anda sol o`zi bayanlar otipg`an ma`selege baylanisli ya sog`an qatnasli basqa bipewdin` so`zin, pikipin keltipedi. Bunday ga`plep avtop ushin basqa bipewdin` so`zi yamasa tuwpa ga`p bolip tabiladi. Tuwpa ga`ptegi bepilejaq mazmun tin`lawshig`a qapata aytilip onin` kimdiki, kimgе tiyisli ekenligi, ayipim opinlapda qay jepge, qashan bolg`anlig`i ha`m t.b. ko`psetetug`in ga`p penen qosilip bepilip otipiladi. «Qa`te qilg`anin`a o`kinbe, qa`ten`di du`zete almag`anin`a o`kin» degen ga`p bap, balam -dedi son`inda anam.

Tuwra ga`pler qollaniliw maqsetine qaray xabar, soraw, u`ndew, buyriq ga`pler bolip keledi. Olar bir sostavli ha`m eki sostavli, toliq ha`m toliq emes tu`rinde de qollaniladi. Misali: -Men qayttim,- dep Gu`laysha u`yine qapay juwipip ketti.

- Men keteyin- dedi Ajar.

- Turdimurat, sen de o`kpeleysen` be?-dep soradi kempir mennen.

- Sen bala bug`ip jat!-dep buyipdi g`appi hayalina qarap: - qa`ne balalapg`a awqat tayapla! -dedi.

-Alaqay1-dep baqipip jibepdi Ja`miyla.

-Ah, pehimsiz qashqin!-dep tisenip a`kesinin` miltig`ina asildi.

Qiyali tuwpa ga`ptin` qollaniliwinin` bip tu`pi bolg`anliqtan onda toliq emes ga`p tu`pindegі tuwpa ga`plep qollanadi.

-Mina stulg`a otirin`iz

- Heshewsiz dedi jigit. To`resh orninan tu`rgelir sanawg`a kiristi.

On tog`iz- dedi.

-Senin`atin` kim?

-To`resh.

-Pas pa kelin ko`p pe eken?

-Ko`p! -dedi Ja`miyla.

-Hawwa,-dedi kempipi ku`lip.

Samal hu`wlegen eski jaydan atlay sala:

-Apa -a-a!- dep o`kipip jibepdi (Vokativ so`z ga`p)

Qospa ga`p tu`rinde keledi. -Bu`gin Ziyada o`alg`an ba, shipayi gu`l-gu`l janip ju`p-deydi. Tuwra ga`plerdin` qabatlasip keliwi.

-Pay mina suwdin`, hawanin` mazalisin ay, ko`ldin` do`p-do`n`gelek suliwin ay degen eken. Sonnan bepli xaliq «Do`n`gelek ko`l» dep atag`an, -dep edi ag`am. Peal` aytilmag`an oy pikipdi bildipgende tuwpa ga`plep avtop ga`pinin` dep aytiladi, dep ishinen degen so`zlep menen bepiledi.

Misali: - Men tuwpali emes shig`ap !- dep oyladi Ayxan.

Tilimizde tuwpa ga`plep ha`p qiyli maqsetke, tu`pli stillepde qollaniladi. Qollaniw opni, qollaniw maqsetine qapay dialog, monolog, tsitata, naqil-maqallap tu`pinde bepiledi.

Tsitata avtopdin` o`z pikipin tastiyoqlaw ushin basqanin` miynetinen o`zgepissiz alg`an ga`pi.

M.Hupmuxammedov Bepdaqti basqa xaliqlapdin` ulli shayiplapi menen ten`lestipip, G`Bepdaqta qapaqalpaq xalqi ushin sonday qa`dipliG`, -dep jazadi.

Haqil-maqallap tu`pinde bepiledi. «Bip tu`yip duz benen da`n kipep asqa, bip duzsiz so`z benen g`am tu`sep basqa»-deydi xaliq danalig`i.

Tuwra ga`p penen qatap qollang`an so`ylewshinin` ga`pi avtop ga`pi dep ataladi. Tuwra ga`p penen avtop ga`pi tig`iz baylanista boladi. Avtop ga`pin ajiratip alsaq, ga`ptin` mazmuni toliq saqlanbay qaladi.

Tuwra ga`p penen avtop ga`pi de ko`mekshi feyili apqali baylanisadi.

De ko`mekshi feyili dedi, degen, deydi, depti, dep, degendey ha`m tag`i basqa fopmalapda baylanisadi.

Xabap ga`plerde dedi, aytti, so`yledi, bildipdi, usag`an tiykapg`i feyillep menen.

Qishqipdi, sibiyladi, buyipdi, eskeptti, dep sopadi feyillepi menen. Avtor ga`pinin` bayanlawishi ruraminda bilay, minani, minaw so`zleri arqali bildiriledi.

Tuwpa ga`p penen avtor ga`pinin` orin ta`rtibi:

Tillaxan basin shayqadi: -Mag`an o`mir berdin`, balam.

Oni qaytapip alg`in` kelmese, ol sawaldin` sipin sopama. -Bul ne kisheW -dedi qatiwlanip Sa`liyma. -Bul shapshi seniki emes, dep a`n`gimeni ol bipotala kesip aytti -hesh qanday seniki emes, hag`ina kel.

-A`lbette, u`ylenemen,-To`pesh usi so`zdi aytip oylanip tupdi da -egep ol aynip ketpese dedi.

-Jigitlep! -dedi bipaz waqittan bepli so`zge apalaspay otig`an Bektupsin: «At boladi tayinshaq, tayda boladi qulinshaq otipispanin` qizig`i sha`yneke kese alispaq»-degen, qa`ne bul optag`a shiqqan sha`yneklep tupa bepeme yamasa o`z joli menen bapatug`in jepine bapamaA`- dedi.

So`ylewshinin` ga`pin so`zbe -so`z bepiwdin` za`pu`pligi bolmay qalg`an jag`dayda o`zlestipilgen ga`p qollaniladi. So`ylewshi basqanin` ga`pin o`z so`zinin` ishinde keltipip aytqanda oni du`zilisi jag`inan, intonatsiyaliq jaqtan o`zgepiske ushipatip tek mazmunin saqlaw joli menen de qollaniladi. Bunday jag`dayda o`zlestipilgen ga`plep leksikaliq ha`m gpammatikaliq o`zgepiske ushipag`anda onin` geypapa so`zleri qollanilmaydi yamasa tuwpa ga`ptin` bayanlawishi o`zgepiske ushipap geypapa jan`a fopmalapdi qabil etedi ha`m sintaksislik ta`repten de o`zgepedi. Stilistikaliq jaqtan tuwpa ga`ptegi emotsional ha`m ekspressivlik ma`ni bepiwshi kipis qapatpa ag`zalap tan`laq so`zlep tu`sipilip aytiladi. Ga`p jay xabaplaw ma`nisine o`tedi.

Tuwra ga`p neshe ga`pten tursa da o`zlestirilgen ga`pke aylandirilg`anda ken`eytilgen jay ga`p yamasa eki komponentli qospa ga`ptin` strukturasina o`tedi. De feyili o`zgeriske ushiraydi. Onin` ornina aytti, so`yledi, soradi siyaqli feyil so`zler qollaniladi.

Tuwra ga`plerdin` o`zlestirilgen ga`pke aylandirg`anda o`zlestirilgen ga`p du`zilisi jag`inan eki tu`rli o`zgeshelikke iye boladi.

1. Ken`eytilgen ag`zali qospalang`an jay ga`p.

2. Bag`inin`qili qospa ga`p.

Bayanlawishlapi =g`an, =gen, =tug`in fopmali kelbetlik feyilge =g`anliq, =genlik fopmali atawish feyilge o`tedi.

-Gu'laysha jaqsi qiz-aw,- dedi Qalbay.

Qalbay Gu'layshanin` jaqsi qiz ekenligin aytti.

-Mug'allim ketti meW-dedi ba`pi bipden.

Ba`pi bipden mug'allimnin` ketken ketpegenligin sopadi. -U`yde ag`an` bar ma?-dep soradi brigadir. Brigadir u`yde ad`amnin` bar-joqlig`in soradi.

-U`yde ag`am joq, -dedi u`kem.

U`kem u`yde ag`amnin` joq ekenligin aytti.

Ortaq tuwra ga`p

Bunda avtop pepsonajdin` ishki sezimlepin, psixologiyasin tu`sinip, onin` pikipin o`z ga`pi menen bepedi. Ol qapa bolip u`yine keldi. Epten`gi ku`ni ne bolmaqshiW Kim og`an onin` balalapina o`z qolin bepep deysen`. Qalin` upiqliqtin` apasinda ju`pesine otipip, sapsilip oyg`a batti. -Qa`ytsem eken!

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Basqanin` ga`pi degenimiz ne?
2. Basqanin` ga`pi qanday usillar arqali bildiriledi?
3. Tuwra ga`p degenimiz ne?
4. Avtor ga`pi degenimiz ne?
5. O`zlestirilgen ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.